

הציונות בתוניסיה 1918-1948

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה
מוגש לסינאט האוניברסיטה העברית

על-ידי
חיים סעדון

דצמבר 1992

7
זו נמשכה המגמה שאפיינה את נתוני ההתאזרחות קודם למלחמה. בחירתו של אלי נספ לתפקיד נשיא הקהילה היהודית היתה ביטוי לרצון של החברה למצוא הנהגה שתנווס את הקהילה לאור הקשיים הכלכליים שלאחר המלחמה. ההתרחקות מהתקומה הגרמנית סייעה לחברי שבוצת הצדק לחזור להנהגה.

המלחמה שינתה גם את עמדת תאליאנס ביחס לציונות. ארגון זה, כחוצאה ישירה של המלחמה, שינה את יחסו העיוני אל הציונות. לא שהארגון נהפך לארגון ציוני אך הוא גילה אהדה רבה ליישוב שארית המליטה במלשתיו ואף תמך בציונות. היתה זו תוצאה של העמדות של המנהיג העיקרי בתקופה זו, רנה סטן, ששימש לצידו של דה גול במהרה.

הנה כי כן תמסכנה המתבקשת היא כי מוקדי ההתנגדות לציונות בתורה היהודית לאחר המלחמה נחלשו באופן משמעותי ביותר, אם בכלל התקיימו. החברה היהודית היתה שסועה ונתונה כפתרון בעייתיה הכלכליות. הציונות היתה הכוח היהודי בתורה היהודית שנהנה מכוסד פעולה ואחדות המסורה. לציונות היו מסגרות ארגוניות מלכני המלחמה שלא קשה היה לחדש את פעילותן. עבור הנוער היתה המלחמה כוח חברתי מגבש בעל עוצמה ריגושת ואינטלקטואלית עמוקה ביותר. זאת ועוד, כל המסגרות היו ליגליות להלוטין, היו קשרים בין סניפים שונים כרחבי תוניסיה ולכולם היה הכוח המלכד של ארץ ישראל.

הציונים היו הראשונים לפנות אל הקהילה היהודית ולהציג בפניה את דילמות הקיום הבסיסיות. הרביזיוניסטים, באופן טבעי, היו הראשונים לפרסם עתון ברמה גבוהה לציבור היהודי. הכוונה היא לעתון הקול היהודי שעורכו היה פליקס אלזש. שנת וחצי לאחר מכן הופיע עתון ציוני חדש/ישן LA GAZETTE D'ISRAEL, עתון שהחזיק מעמד שנים רבות נוספות. פחות מחודשים לאחר זאת תגרמנים פרסם "בוכטין יהודי - עתון לשחרור העם היהודי" שהמוטו שלו היה "המדינה היהודית זקוקה למקבים חדשים" [...]. רבים ביקשו לזעזע מי אגו, כותבים עורכי הבלוטין, "בפססות רבת - הם משיבים - אנו משרתים של המדינה היהודית".³⁰ הם פועלים ללא כל קשר למפלגות ציוניות, הם פונים אל הבורד הציוני ואל עומק המחויבות שלו לרעיון. הבוכטין הוא אמצעי תעמולה ולא יותר. בעבר ידעה תוניסיה עתונות ענפה והשובה אך כיום אין כל עתון למעט הבלוטין שלמה שהוא בלתי חוקי.

העובדה החשובה היא כי הציונים היו הראשונים לפנות אל הקהילה היהודית ולהציג בפניה את האלטרנטיבה העיקרית לקיום היהודי והיא הקמת המדינה היהודית כאלתר. עד כדי כך היו הציונים נחושים בהחלטתם עד כי הרחיבו עוז, אולי בפעם הראשונה במערכת היהטים שבין השלטון הצרפתי לבין הקהילה היהודית, לבצע פעולה שחיה בלתי ליגלית. זו היתה הפריצה הראשונה של מערכת

Handwritten notes in Arabic script, including the name "Abdelhakim" and other illegible text.

היחסים הקולוניאליים שנוצרו בין היהודים לבין השלטון הצרפתי. השנים הבאות יזכירו כי אכן ניתן יהיה להרחיב את מעגל הפעילות האי ליגלית. מכיון שהצרפתים שברו את כללי המשחק עוד בחלת חוקי וישי ומכיון שהצרפתים לא יכולים היו, ואולי לא רצו, לקיים את המחויבות של המעצמה גותנת החסות, דאו עצמם הצעירים היהודים ששורדים להלוטין מכל מחויבות לצרפתים.

בציבור היהודי שלאחר המלחמה אין ספק כי הציונות היתה בעלת כושר הפעולה חשוב ביותר, מהירות תגובה והצגת אלטרנטיבות טובות וריאליות, שובות יותר מכל דרך פעולה שנראתה לאחר המלחמה. המפלגה הקומוניסטית, זו שלחמה בהיסטריזם והבטיחה את הביטול הסוטלי של הלאומיות, היתה בעלת כוח משיכה רב אך בעלת כושר ארגוני קטן יותר. זאת ועוד, היהודים הובילו מפלגה זו והציגו פתרון זה כפתרון הטוב היחידי. במידה לא מעטה המורון הקומוניסטי קסם בעיקר לבני המעמדות הבורגניים או הבורגניים הזעירים אשר לא רצו לראות בפתרון הציוני, זה והזובעני באופן אישי, פתרון אישי עבורם.

ג. השינוי ביחס המוסדות הציוניים לארצות האיטלס

1 "תפיסת הרזרבואר"

ב-12 ביולי 1943 סקר אליהו דובקין במרכז מפא"י את דרכי הפעילות "בגלות ערב ובארצות העזרח הקרוב". "את תפקידנו כלפי היהדות הזאת - הסביר דובקין - יכולים אנו להגדיר בפסוק אחד - כיבוש ציוני של הגלויות הללו למען היטולן והעברתן לארץ ישראל".³¹ הגדרה בוסה והחלטית זו של המדיניות הציונית באה לבטא שינוי רב משמעות ביחס המוסדות הציוניים ליהדות ארצות האיטלס. דובקין מודה כי: "בשבילנו היה כל הענין של תאוצות הללו ענין של סקדנות ותיירות [...] למעשה עד הזמן האחרון לא ראינו בסיפול בעליה מארצות הללו תפקיד ראשון במעלה של המדיניות הציונית".³² במילים אחרות, עד עתה היתה הזנחה והתעלמות מיהדות ארצות האיטלס ואילו כעת יש כוונה רצינית לשנות גישה זו עד כדי היטול הסהילות. שינוי קיצוני זה, מן הקצה לקצה, משקף את הלחץ וחוסר האונים של המוסדות לנוכח אירועי המלחמה ומצבה של יהדות אירופה. שינוי היחס לא היה מרי תכנון, מחשבה תהילה או חברות עם הפוסנציאל שחיה גלוס ביהדות זו, אלא תוצאה של הקונוונקסורה הבינלאומית. מסביר דובקין "איננו יודעים כמה יהודים ישרו באירופה לאחר מטע ההשמדה נגדט ועם כמה מהם נוכל לעמוד בקשר, כי יתכן שמיליונים ישרו תחת שלטונה של רוסיה הסובייטית ועוד זמן רב יהיו קרועים מאננו [...]", שכן בסופו של דבר "[...] כולנו יודעים את האמת הפשוטה שכל סודה של מדיניותנו כיום הוא להגביר את כוחנו על ידי תוספת יהודים בארץ ישראל".³³ תפיסה זו ניתנת לכינוי בשם "תפיסת הרזרבואר". משמעותה של תפיסה זו היתה שבנטיבות

הנוכחיות מהוות יחדות ארצות האיסלם את המאגר האנושי החשוב והנגיש ביותר. זו היתה תפיסה של אין ברירה, של דרע במיעוטו.

את השינוי ביחס ליהדות ארצות האיסלם ניתן להציג בשורת ארוכה של גורמים שעלו במהלך הדיונים השונים. אנו נחלק את הנורמים לשלוש קטגוריות: האחת, גורמים הנובעים ממיקומו הגיאוגרפי של האזור. תנימוקים שחולעו במסגוריה זו היו: הבאת עולים מארצות האיסלם זולה בהרבה מתבאת עולים מאירופה וללא סמך מסוכנת פחות וזאת בגלל הקשר היבשתי עם ארץ ישראל. בארצות אלו שוחים מתנדבים יהודים רבים המשרתים במסגרת חצבא הנריטי וחם יכולים לסייע ביצירת הקשר ובמיצאת הדרכים להבאת העולים. אזורים אלה יכולים לשמש גם תחנות מעבר להצלת פליטים מאירופה. הפליטים מפולין ורוסיה יעברו דרך פרס עיראק וסוריה, בעוד הפליטים מצרפת ומספרד יוכלו לעבור דרך צפון אפריקה. כלומר סיפוח היהדות המקומית יוכל לעזור בבוא הזמן בחברחת העולים/פליטים מאירופה לארץ ישראל.

הקטגוריה השניה היתה של גורמים הנובעים מהתפתחות מצב המלחמה. התפתחות מצב הלחימה בחזיתות השונות הביא להעלאת או לירידת חשיבותו של אזור מסוים. כך למשל הופנתה תשומת הלב למצבו של הקיבוץ היהודי בלוב כתוצאה מחיבוש האנגלי. כך חם פני הדברים בכל מה שקשור בקיבוץ היהודי בסוריה או אלג'יריה. הדיווחים שהגיעו מהחילים היהודים שהיו בארצות אלו רק חיזקו את חמודעות לצורך בשינוי. מצב המלחמה גרם להעלאת חשיבותו של המזרח התיכון בפוליטיקה הבינלאומית ובמיוחד ביחסים שבין בריטניה לבין צרפת.

הקטגוריה השלישית היתה של גורמים הנובעים ממצבו של הקהילות היהודיות. לפוגרום בעירק ביוני 1941 ולמאורעות הטרגיים בלוב בזמן הכיבוש האיטלקי גרמני היתה השפעה רבה על יחס המוסדות³⁴. המאורעות יצרו תחושת שסכנה אמיתית מרחפת על ראשם של כל היהודים בארצות האיסלם "אינני יודע אם יהודים אלה מרגישים מה שמתכוונן עליהם. אולם אֶנחנו צריכים להביט נכונה בעינים פקוחות. אֶנחנו נגם דוכק, אשר יבוא פדות נואמה ליהודי אייפכה יהיה חיים חמסוכן ביותר לנלויות ערב. כאשר הציונות תכנס לשלב של הגשמה ונעמוד במסרסה הנדולה על המערון הציוני בארץ ישראל - תתרגש סכנה גדולה על יהדות זו וסכנת שחיטה איומה אשר לעומתה תיראה השחיטה באירופה פחות גוראח משהיא נראית כיום [...]"³⁵. להצגה שכזו את פני הדברים, לקריאה החתופת להצלת יהדות ארצות האיסלם יש השפעה עצומה כאשר צריך לשכנע גורם כל שהוא לפעול ולאלתר, מה גם שהצגה זו של הדברים פורסת על נימי האשם של היישוב כאילו לא נעשה די להצלתה של יהדות אירופה לפני השואה.

בכדי לתכנן הייטב את העבודה בארצות האיסלם ניסו המשתתפים בדיונים השונים להגדיר לעצמם את הבעיות הצפויות. לא תמיד היה זה תהליך השיבה שיטתי אך כמעט כל המשתתפים בדיונים חזרו והעלו את אותן הבעיות. ניתן לאפיין ארבע בעיות מרכזיות:

- 1) הזרות הפיזית והתרבותית שבין אנשי היישוב לבין היהודים בארצות אלו.
- 2) העדר אפשרות לפעול בצורה אחידה בכל הארצות בגלל השוני תקיים בינהן.
- 3) היחס של המשטרים או השלטונות הקולוניאליים המקומיים לפעילות הציונית. בעיקר התייחסו לאותם מקומות בחם הציונות היתה אסורה, כדוגמת עיראק, או מרוקו.
- 4) מידת המוכנות והכשירות של יהדות זו להתמודד עם רעיונות לאומיים ובמיוחד עם האתגר של ציונות הלוצית מגשימה ועובדת.

2) "החלוץ האחד" כמערון לאומי השליחות בארצות האיסלם

מיוני 1943 היה תהליך בלתי פוסק של גיבוש קונצפציה לפעולה בארצות האיסלם שזכתה לכינוי "החלוץ האחד". עיקריה של הקונצפציה היו:

א) בארצות המזרח התיכון (מרוקו, אלג'יר, תוניס, לוב, מצרים, סוריה, עיראק, פרס תורכיה) תוקם תנועת נוער הלוצית אחת ואחידה. בשלב הראשון - לנוער בגיל מ-18 ומעלה: בשלב השני גם לנוער בגיל למטה מ-18.

ב) התנועה האחידה תהיה מושתת על היסודות הבאים:

1. הגשמה עצמית ע"י העליה לארץ ישראל.
2. שפה עברית.
3. חינוך לחיי עבודה ובמיוחד לתקלאות.
4. הגנה³⁶.

מסרתה העיקרית של הצעה זו היתה למנוע תחרות בין המפלגות ותנועות הנוער בארצות השונות. המצע תושתת על בסיס כללי ככל האפשר, הובסח שכל השליחים ייצאו ממרכז אחד וכל העולים תפוסנציאליים יחולקו "לפי תכנית הפועה הראש".

עיון ביסודות עליהם הושתתה התכנית יכול להצביע על מרחק תקיים בין הרצון והצורך להגשמה עצמית מיידית (סעיף א'), לבין הפעולה החינוכית הצריכה להעשות בגולה (ספה), חינוך לחיי עבודה והגנה אינם מתיישבים באופן ישיר עם עליה לאלתר). ניתן להסביר זאת בקביעה הפשוטה כי כל עוד לא יוכלו להעלות את היהודים התבצע עבודה חינוכית בהתאם לקווים אלה. אך זוהי סביעה פשטנית למדי. אכן היה צורך ביצירת רזרבואר אנושי חליפי ליהדות אירופה אך היה חשש רב מאופייה של יהדות ארצות האיסלם ומידת כשירותה לחיות חלק מהמפעל החלוצי כפי שראו אותו יוצאי ארצות מזרח אירופה. הנחה אחרת שעמדה בבסיס הקונצפציה היתה שאם הדבר יצליח בארצות האיסלם הרי שניתן יהיה ליישם זאת גם לנבי

ארצות אירופה. בו גוריון הכיע אהדה לרעיון זה ואולי כבר כאן באה לידי ביסוס תפיסתו הממלכתית³⁷.

הגם שאין הדבר מופיע במפורש יתכן שכל נושא "החלוץ האחד" היה חלק מהמאבק עם הרביזיוניסטים שכן הם מימלא לא מהוים תנועה הלוצית ולכן אין הם יכולים להיות חלק מהמכונה המשותף הכללי, גם אם ישוכו להסתדרות הציונית העולמית. נקל יהיה להראות כי לקונצפציה זו לא היתה אחיזה ממשית במציאות איתה ניסתה להתמודד. תכנית זו באה לשרת צרכים פוליטיים ארצישראלים יותר מאשר את צרכי יהודי ארצות האיסלם. זאת ועוד, כל הדיונים הארוכים על מהותו ואופן תפקודו של החלוץ האחד הביאו לדחיית הביצוע הממשי של הרעיון³⁸.

המציאות הוביחה שתכנית "החלוץ האחד" נדונה לשלון בגלל הנחות היסוד המוסעות שלה, בגלל היותה כוללנית וקניוונקטוראלית. כלומר היא התאימה לנסיבות הזמן של סלחמת העולם השנייה ולא יותר. עוד בסרם הסתיימה המלחמה, ובסרם יבש הדיו על הצעת זו, כבר החלה הנסיגה מתכנית (הפריסט חזר לאירופה,

בכדי לממש את רעיון "החלוץ האחד" הוחלט על פתיחת סמינר מיוחד לכשרת שליחים לארצות האיסלם, עצם המחשבה על סמינר רק לארצות האיסלם מוכיחה כי המתכננים הבינו את הצורך בעיצוב דמות שליח השונה מדמות השליח בעבר, וכי הוכרה ייחודיות השליחות לארצות אלו. אך דא עקא, מאין למארגנים כי יש צורך בסוג חדש של שליחות או הכשרה אם המידע שיש להם, כסענותם, הוא כל כך מועט? האם קריטריונים כמו: שפה, הכרת הארץ, הכרת חנוף האנושי היהודי, המצב הפוליטי ואפשרויות העבודה, אינם מתאימים גם לשליחות באירופה?

ב-11 בדצמבר 1942 נערכה ישיבה של ברית המארגונים החלוציים כאשר הנושא המרכזי היה דיון "בשאלת ארגון סמינריון למדריכים בשביל ארצות המזרח והניבון". הדיון היה על רקע סקירת של דובקין על המצב בצפון אפריקה. דובקין הסביר למשתתפים כי בכוננתם לצאת לפעולה "רבת תנופה לשם תהדירה לארצות אלו"³⁹. מטרת הסמינריון היתה להקנות למשתתפים ידיעה על הארצות בכלל, האוכלוסייה היהודית בפרט והכשרה לשונית. מכיון שבעיית השפה היא קריטית הוחלט לבחור מועמדים "שיש להם ידיעה מינימלית בשפה הצרפתית, או כאלה המוכשרים במיוחד ללימוד שפות והסמינריון יתן להם את ההזימה הראשונה להשתלמות במשך הזמן". מכיון שלא היתה כוונה להתמקד בשאלות כלליות של ידיעת הציונות הוחלט ש"נקודת הכובד בלימודים בסמינריון תועבר על המתודיקה ועל האפנים המיוחדים של הפעולה בארצות הנדונות". לאור תנחיות אלו נקבעו קריטריונים, לבחירת המועמדים "מתוך גישה קפדנית": א) מידת מוכנותו לעמוד

לרשות המוסדות ברנע המתאים, ב) "שיחיו מועמדים מתאימים גם מתוך העדה הספרדית ועדות המזרח בכלל"⁴⁰. ג) ידיעת השפה. תוכו הקורס כלל הכרות עם ההיסטוריה של היהודים בארצות האיסלם, שיפור או לימוד השפה הצרפתית והערבית, המשטרים הקולוניאליים, ודרכי העבודה בארצות אלו.

מתוך 37 המשתתפים בסמינר, 24 היו בעלי זחות מלגתית ברורה. חלקם של יוצאי ארצות האיסלם היה קטן ביותר ולא משמעותי. אם נבחו את היישום בפועל, כלומר, מי באמת יצא לשליחות הרי שבמסגרה של צפון אפריקה מתוך ארבעת השליחים לא היה אחד שהיה יוצא ארצות אלה, רק אחד דיבר צרפתית טובה, ולכולם היתה זחות פוליטית ברורה ביותר. כלומר המסקנה המתבקשת היא כי בין הרעיון לבין מימושו, עוד בסרם יצאו השליחים לצפון אפריקה, היה פער רב למדי. מארגני הקורס לא היו מסוגלים להזות עד כמה בחירה מוסעית ובלתי צפויה זו של השליחים היתה בעוכריה של תשליחות.

3) השליחות לתוניסיה ומשמעויותיה

בדיונים על שינוי היחס לארצות האיסלם לא הובלט מקומה של תוניסיה יותר מאשר מקומות אחרים. גם לא נעשה ניסיון להציג בעיות המיוחדות לכל ארץ וארץ ולבחון את אפשרות המימוש של הרעיון בתנאים המיוחדים לכל ארץ. השליחות לתוניסיה, כפי שתוצג להלן, הוא ניסיון להעביר את הדיון מהרמה הכוללנית והתיאורטית אל מציאות החיים היהודיים בתוניסיה. מידת הצלחת הגשמת רעיון החלוץ האחד תיה פן אחד של השליחים ולא החשוב ביותר. שליחות זו תשפיע באופן הברור ביותר על החיים הציוניים בתוניסיה ואף בכל צפון אפריקה.

ב-22 בספטמבר 1943 יצאו השליחים אפרים פרידמן, יגאל כהן, נפתלי בר גיורא ויששכר חיימוביץ את הארץ ופניהם מועדות לצפון אפריקה⁴¹. רק שני הראשונים חברי הקיבוץ המאוחד. היו בוגרי הסמינר שהושקע בו כה רבות. רק פרידמן דיבר צרפתית טובה ואילו הצרפתית של האחרים תיחה בקלה השעשה. בר גיורא ייצג את הזרם הדתי שבציונות.

לקראת סוף השליחות יכתבו השליחים: "... התנועה האחדיה לא הוקמה ואין כל דרך למשלחת הזאת להקימה [...]"⁴². השליח נפתלי בר גיורא כתב גם הוא: "התנועה האחדיה היא רחוקה מלהתגשם [...]. היו מקרים שהופעתי יחד עם אנשים לא דתיים גרמה לזיכונתם ממושכים אצל היהודים כאן, לכן כל הרעיון של תנועה אחידה הוא נגד אופיים הדתי [...]. לא חשבנו אף פעם מה יהיה אם יאמרו היהודים במקום לנו שאינם רוצים במחנה חיפה הזאת שנקראת תנועה אחידה, האם זה גורע מציונותם וזכותם לעלות [...]"⁴³. שני שליחי הקיבוץ המאוחד סברו "שאולי אישיות ציונית בעלת שער קומה [?] רשמי יוכל לכוון את החוגים

הציוניים אל כלי אחד ולקבוע מסגרת של תנועה אחידה שיוכלו להשתתף בה כל המשקפות⁴⁴.

אין ספק לגבי כשלון הנסיון לחקיס את התנועה האחידה בתוניסיה. ניתן היה לצפות שנושא שהוכן, לכאורה, בה בקפידה היה צריך להצליח ולו באופן חלקי. מה היו אם כן הסיבות לכשלון? הסיבות לכשלון היו בראש וראשונה משום שבתוניסיה היתה פעילות ציונית ענפה עוד בסרס באו השליחים. יתרה מזו, ואולי שלא כמו בארצות איסלם אחרות, תוניסיה היתה דוגמה לארץ בה היו גוונים פוליטיים של הציונות. תוניסיה היתה מקרה מובהק של ארץ בה היה הרביזיוניזם הכח הציוני החזק ביותר והם היו מחוץ למסגרת של החלוץ האחיד. כלומר לא נלקח בחשבון המצב הכוללי חקונקרטי של הארץ. לא נעשה כל נסיון להתחשב בצרכים של הארץ, בדעותיהם של בני הסקום. יתרה מכך, השליחים שיצאו לתוניסיה לא ידעו דבר וחצי דבר על המרחש בתוניסיה. מעיד בן חיים: "אני יכול להעיד, לפחות על עצמי, שבתום הקורס ולקראת היציאה היתה לי הרגשה שאני הולך אל מעבר להרי החושן, אל הבלתי נודע"⁴⁵. הדברים נאמרו ברטרנסקטיבה אך תוקפם נכון גם לתקופת שליחותו.

המסקנה המתבקשת היא כי החכנות של מוסדות הישוב לא היו מספיקות בכדי להתמודד עם הקשיים הצפויים. הצוות לא היה בעל הכישורים המתאימים מבחינת השפה. הידע על ארץ היעד שקיבלו השליחים הית מועט כי המוסדות לא הפנימו את החומר שהיה ברשותם על תוניסיה. השליחים אינם מהססים לקבוע כי במדינה כמו תוניסיה " [...] המעורה במדיניות הישובית, אין מקום להצעה כזאת של תנועה טוטלית אחידה"⁴⁶.

לכשלון התנועה האחידה היתה שסמעות הרבה מעבר למצב בתוניסיה. ייתכן שבמרוקו, בגלל תנאים מדיניים וחברתיים אחרים, היה כן מקום להעלות את הנושא אך הכשלון בתוניסיה מנע כל אפשרות לכך. הכשלון התקדימי בתוניסיה הספיק ולכן נמנע נסיון נוסף.

מטרה אחת של פעולת השליחים היתה לעודד את העליה. באחד מהדו"חות הראשונים כותבים השליחים באופן סלגרי: "עליה: עוסקים בחיפושים. אנשים מוכנים, אנו חושבים לפתוח את הדרך בקרוב"⁴⁷. השליחים הדגישו את הצורך בעליה מתוניסיה ואת הרצון של התוניסאים לעלות כעיקר בקרב החלוצים מביניהם. נושא העליה מתוניסיה היה רחוק מלהגשים את הציפיות של ראשי המוסדות בארץ כאשר פנו לעבר המזרח. רעיון הרזבוואר רחוק היה מלהתגשם במקום זה ובזמן זה. הגישה למיה דרשו השליחים " [...] להודיע במפורש שלרביזיוניסטים אין כל זכות לקבלת רשיונות עליה"⁴⁸. נוגדת את מהותה של תפיסת הרזבוואר, והופכת אותו לרזבוואר הלוצי בלבד. לעומת זאת יש להדגיש כי רצון העליה של קבוצות

מסוימות מתוניסיה שהיה קיים עוד לפני בוא השליחים, וחוזק, ככל הנראה, על ידי הבטחות השליחים, לא עומעם בעקבות כשלון פעולתם בנושא העליה בשליחות זאת. קבוצת צעירי ציון כתבה ולא פעם: " [...] העליה היא הציודוק הקיומי היחיד של תנועתנו [...] "⁴⁹. במילים אחרות, הרצון לעליה בקרב קבוצת זו היה חזק במיוחד ובתנאים שנוצרו רצון זה נשאר ללא כל ייכולת הגשמה. מכיוון שהעליה הייתה "ההצדקה לקיומם" לא נותר להם אלא לתפס דרכים אחרות לעליה שלא במסגרת הסרטיפיקטים המקובלת, כלומר עליה ב'. כאן גם החסבר מדוע קבוצת צעירי ציון תהיה המנוף העיקרי לפעולה בתחום העליה הבלתי ליגלית לאשר המלחמה.

חשיבות הפעולה העיקרית של השליחים היתה בעצם יצירת הקשר הראשוני עם יהדות תוניסיה ובמיוחד עם תנועת צעירי ציון. השליחים העניקו משנה חוקף לבוחה של תנועה זו, בכך שהם הפכו להיות תבסיס העיקרי לכל פעולותם ודרשו מהשלטונות בארץ להכיר בפרימט של קבוצה זו, או בלשונם: " [...] יש להכיר במפורש בפרימט של התנועה החלוצית צ.צ.⁵⁰ למעשה כל רשיונות העליה שיגיעו לתוניסיה יהולקו על ידי תומכיה של תנועה זו. בכך הם הפכו להיות המסגרת של העליה מתוניסיה. כשלון התנועה האחידה בתוניסיה השף את זירת הפעילות הציונית לפעילות מפלגתית מובהקת. רוב מכתבי תנועת צעירי ציון מופנים לקיבוץ המאוחד ולא למוסדות הלאומיים. כותב בן חיים: " [...] צריך לטפל בהם, צריך שירגישו שרוצים בהם מתעניינים בהם חושבים אותם לחברים במשפחת חמשימים. מקומם מוכרח להיות בית אורן [...] בכס ובבית אורן תלוי הדבר אם יקום לקיבוץ המאוחד RESERVOIR גדול של נוער הלוצי באפריקה הצפונית או לא"⁵¹.

חנה כי כן המשימה העיקרית שלשמה נשלחו השליחים היתה חקמת תנועה ציונית אחידה. הם לא היו צריכים לפעול לעידוד הפעילות הציונית שכן זו מימלא היתה חזקה ומשמעותית כתוצאה מתהליכים פנימיים בקהילה היהודית מלפני המלחמה ובמחלבה. חשיבותם העיקרית של השליחים היח ביצירת הקשר הישיר והבלתי אמצעי שבין תוניסיה לבין המוסדות בארץ ישראל. זו הפעם הראשונה שהגיעו שליחים במסרה לארגן את עבודת הציונות ולהכין את העליה. מתפיסת רהבה וכללית של הציונות הם עברו לתפיסה מפלגתית וכיתתית ביותר. בשליחות השניה והשלישית הם פעלו בעיקר למען תנועת צעירי ציון שבה ראו את הכוח המגשים חמשי של הציונות בתוניסיה ובצפון אפריקה.

מלחמת העולם השניה היתה נקודת מפנה בחתלתותה של תוניסיה. ההלם של המלחמה הן על הצרפתים והן על היהודים היה רב במיוחד. הכוחות הלאומיים, אלת המוסלמים ואלה הציוניים, היו הראשונים לחבין את המשמעויות הסמונות במצב החדש. הם היו הראשונים להציב אלטרנטיבות ממשיות לשאלת התפתחותה העתידית

הערות לפרק רביעי

1. באופן יחסי נחקרה תקופת המלחמה בצורה מקיפה למדי. ראה למשל: אביטבול, וישי, פאריזה, אברהמי (י) עניני כספים, יהם הממשל; קארפי, סביל, הסל, גרמניה, הכיבוש הנאצי, לסקיר, יהודי המגרב, שרף, צור, ההילה במשבר. במרבית המקרים לא הושט הדגש על החיבט העומד במרכז דיוננו והוא השפעת המלחמה על ההילה היהודית בכלל ועל הציונות בכרס.
2. שרף, עמ' 85.
3. אביטבול, וישי, פאריזה.
4. למעט העיתון של היהודי שמעון זאנה LE PETIT MATIN שהופיע עד המלחמה כעיתון כללי ושמעתה נאלץ להזכיר את היותו עיתון יהודי בכותרת המשנה.
5. צור, ההילה במשבר.
6. אברהמי (י), עניני כספים.
7. נושא גיוס הנוער היהודי לא נחקר מבחינת החתך החברתי של המגויסים ולא התגובות השונות לנושא.
8. אצ"מ, S-5 492, מירושלמי אל לאוטרבך, 5 באפריל 1940, הדגש במקור.
9. הנאום נכתב על גבי שישה עמודים מהם נשארו ארבעת בלבד (הסרים עמודים 4,6). הנאום גימטר לי באדיבותו של יצחק אברהמי, אז לולו ברמי, שנשא את הנאום.
10. נ' ירושלמי, "מצב התנועה העברית בתוניס", עם וספר, אוגוסט 1940.
11. אברהמי (י), הנדוד, עמ' 16. ההחלטה היא מסברואר 1941.
12. א' ממי, נציב המלח, עמ' 197. מאוחר יותר נתברר לממי כי הם ביקשו להכניסו לאוהלם מחשש שיוכנס מישהו אחר שלא יוכל לעמוד בדרישות האישיות הקפדניות שגזרו על עצמם.
13. העדויות שגותרו בידנו על תקופת וישי והמלחמה אינן מצטיינות במידה של סימטריה מבחינת ההיקף והתוכן, ולא בכדי הוא הדבר. מרבית כותבי הזכרונות של התקופה העדיפו להחלים מתקופת וישי או ליחס לה חשיבות מועטה. הם לא נדרשו לחשבון נפש עם מחלך ההיסטוריה היהודית בתוניסיה עד כה והעדיפו לא להתעסק יותר על המידה במאזן היחסים עם הצרפתים, קל והומר בסרם הסתיימה המלחמה וסרם התחווירו מגמות ההתפתחות של השלטון הצרפתי. פול גז ומואיז בורג'ל, מראשי יהדות תוניסיה בזמן הכיבוש הגרמני תארו ארוכות את ארועי הכיבוש אך לא ייחסו חשיבות לתקופת וישי. אלי כהן הדרייה, ממנהיגי המפלגה הסוציאליסטית, נפגע באופן אישי בתקופת וישי כאשר הוצאה בתו מבית הספר בו למדה, אך לא מצא לנכון ליחס לתקופת חשיבות רבה בטה לא בהקשר היהודי. הסוציולוג והסופר בן תוניסיה, אכבר ממי, היה היחידי שערך חשבון נפש נוקב בשאלת

- הכתיבה העתונאית ולא מתוך נסיון להציג אמת היסטורית. שני העתונים מתעלמים לחלוטין מיחסה המסורתי של החברה התוניסית ליהודים. זאת ועוד, ייתכן שיש להבין את סבעה של ההרמוניה כפי שהציג זאת שער במאמרו, עמ' 38.
132. י' הלפרין, תחילת הימאות העברית, עמ' 168.
 133. לה טורנו, עמ' 83-84.
 134. בארוחת נכחו נשיא הקהילה (אלי נסף), נשיא הקהילה הפורטוגזית (ריימונד ולנסי), נשיא הכבוד של מועצת הקהילה (איז'ן בסיס). נשיא ארגון המתנדבים היהודים וחבר במועצה הגדולה (פול גז), מנהל בתי הספר של אליאנס (מר סהר) ועוד חברים במועצת הקהילה חתומים.
 135. ראה הערה 132, עמ' 171-172.
 136. ראה העתון L'AVENIR SOCIAL, 5 בינואר 1938, את המאמר כתב ג'ורג' אדזה, יהודי קומוניסט.
 137. מח"ן, תיק 1871/2, מראש המשטרה כמושל הכללי, 11 ביולי 1939.

36. אצ"מ, S-32 2048, ישיבת ברית ארגונים חלוציים, 1 ביוני 1943, בן חיים, ויץ, תיזה. כאן הובאו רק עיקרי הקונצפציה.
37. ויץ, תיזה.
38. בשלהי 1945 חובר מסמך הנקרא: "תוספת למצע התנועה אשר מוצע על יסוד העקרונות שנקבעו לחלוץ בארצות המזרח". העיון במסמך מגלה כי הוא בא להבטיח את זכויותיהם של הדתיים במסגרת "חלוץ האחד". סעיף א' של ההצעה קבע: "חבר דתי אשר רצונו בכך יכול לבקש מהתנהגות את צירופו לקבוצה הינוכית דתית". סעיף ד' קבע ש: "הקבוצות הדתיות תתחנכנה לקראת הגשמה אישית בתוך מסגרת היסוד הדתי חלוצי". עצם האפשרות לחבר מסמך שכזה, שבמהותו הוא תורג לחלוטין ממסגרת חלוץ האחד רק מוכיחה את כשלון הרעיון.
39. אצ"מ, S-32 616, פרוסוקול הישיבה, 11 בדצמבר 1942.
40. שם.
41. בן חיים, עמ' 250-251. רוב החומר הארכיוני מרוכז באת"ה בתיק 14/א'.
42. אצ"מ, S-5 795, "דו"ח", נתקבל 18 בפברואר 1944.
43. את"ה, 14/א', "שלוש לך משה-דוד", נתקבל 18 בפברואר 1944. על המכתב חתום "יששכר".
44. אצ"מ, S-5 795, "דו"ח", נתקבל 18 בפברואר 1944.
45. בן חיים, עמ' 250.
46. אצ"מ, S-5 795, "דו"ח", נתקבל 18 בפברואר 1944.
47. את"ה, 14/א', 24 בדצמבר 1944, "דין וחשבון על התנועה כחוגים", התאריך המצוין כאן הוא התאריך המדויק ולא תאריכים אחרים המצוינים בראש המכתב.
48. אצ"מ, S-44 304, ללא תאריך, "לב.ג".
49. שם, מהנהגת צעירי ציון למזכירות חקיבוץ המאוחד, 9 במאי 1944.
50. שם, ללא תאריך, "לב.ג".
51. שם, למזכירות חקיבוץ המאוחד מהנהגת צעירי ציון. אמרים פרידמן העיר את הערתו בסופו של המכתב בכתב ידו ככל הנראה ללא ידיעתם של חברי התנועה.

היהם לצרפת שלאחר המלחמה. ייחסנו חשיבות מרובה לעדות זו בעיקר משום שהיא מסתמכת, ככל הנראה, על יומנים שנכתבו לפני המלחמה ובמחלבה וחיו לנגד עיניו בעת הכתיבה. מוסיב חיומן הוזר רבות לאורך כל הספר "נציב המלח" לא רק כצורך נפשי אלא גם כפעולה פיזית. הספר נכתב בשנת 1953 כאשר זכרונות המלחמה עדיין סריים במוחו.

14. ליאוני וספיבק.
15. בורגובה, חיי (1944-1951). עמ' 139-140. הצהרה שניתנה בקתיר ב-9 באוגוסט 1947.
16. ממי, נציב המלח, עמ' 186.
17. שם.
18. שם, עמ' 61.
19. שם, עמ' 186-187.
20. שם.
21. שם, עמ' 188.
22. שם, עמ' 200.
23. שם, עמ' 219-220.
24. שם, עמ' 224.
25. עדות בעל פה, נדיה כהן.
26. את"ה, חטיבה 2 הו"ל, מיכל 1 תיק 1. למזכירות חקיבוץ המאוחד והנוער החלוצי של יושבת ציון, 10 בפברואר 1946.
27. ממי, נציב המלח, עמ' 194.
28. מח"ן, תיק 2792, "הערה" בנושא "מהומה בקשר לחידוש מועצת הקהילה היהודית", 21 באפריל 1944, "הערה" בנושא "בחירות למועצת הקהילה היהודית", 20 במאי 1944.
29. מסקנות אלו עולות מניתוח הפרוסוקולים של דיוני מועצת הקהילה היהודית לאחר המלחמה. צילומי הפרוסוקולים הועברו על ידי עו"ד צ'רלס חוד, נשיא הקהילה האחרון, לארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי. נושא איחוד הקהילות הוא ללא ספק חנושא המרכזי.
30. מח"ן, תיק 1870/4, "הערה" בנושא "בולטין יהודי". הכוונת היא לגליון מס' 3 של הבולטין, גליון זה פורסם כנראה בסוף אוגוסט שכן שרתו הבסחון התייחסו אליו ב-1 בספטמבר 1943. הדגש במקור.
31. ארכיון מפא"י, בית ברל, 23/43, פרסיכל ישיבת מרכז מפא"י, 12 ביולי 1943.
32. שם, כאן הוא נוקט לשון המעטה כאשר הוא מתייחס ל"תפקיד הראשון".
33. שם.
34. נושא זה נדון בהרחבה על ידי מאיר, יחס, הפרעות.
35. הערה 31 לעיל. לא ברור בדיוק על מה ביסס דובקין הנתה זו.

2

של תוניסיה. הלאומנים המוסלמים שאפו למדינה וראו במצבה של צרפת פתח לתשגת הישגים. במידה לא מעטה הם הצליחו להפוך את המצב בתוניסיה למצב בלתי הפיך מבחינה של צרפת. בשנים שלאחר המלחמה משמעה הדבר היתה צמצום הנוכחות וההשפעה של צרפת בתוניסיה. החשש של הצרפתים, שהתאמת באותן שנים מועטות יהיה, היה לאבדן השליטה בקולוניה זו. הציונים התאכזבו מצרפת והבינו שעתידם לא יהיה עוד בתוניסיה, כי גם הקיום היהודי וכי עליהם למצוא נתיבים לחגיע לארץ ישראל ולפתוח כאן דף חדש. ככל שהתחזקה הדרישה המוסלמית לעצמאות תוניסאית כך גם התחזקה הדרישה של הציונים לעליה. חולשתה של צרפת מחד ומדיניות הססגנית לאחר המלחמה שאיירה את הזירה כמעט פתוחה לחשגת הישגים. יחרונה של הציונות היה בתשתית הארגונית מחד ובתעמולה שישיתית ונכונה שנוהלת מיד לאחר המלחמה. הופעתם של השליחים הראשונים לתוניסיה חיזקה את הכוחות הציוניים, נתנה להם בסיון רב וחפכה את ארץ ישראל לפתרון ממשי עבור יהודים אלה.

Handwritten signature: שמואל רובין

פרק המישי

הציונות המגשימה (1944-1948)

אח הציונות בשנים 1926-1939 הגדרנו כ"ציונות תלוממת". משמעה הדבר היתה כי הציונות נאבקה על מקומה בחברה היהודית ועל אופי מאבקה של הקהילה היהודית בחברה הקולוניאלית בתוניסיה. פניה של הציונות היו לעבר תוניסיה, מאבקה היו בתוך החברה. באופן מעשי לא נדרש היהודי למעולה ממשית מעבר למישור התחרתי כי הוא מזדהח עם הציונות. בסקרים קיצוניים נדרש להפגין, להשתתף בעצרות פוליטיות או להחרים מוצר כזה או אחר. ניתן היה להיות ציוני מבלי לשלם מתיר חברתי כל שחוא. במיוחד חשוב היה הדבר לציבור היהודי שביקש להזדהות עם ארץ ישראל, התנועה הציונית, לימוד העברית ועוד. במידה לא מעטה התאימה הציונות למהות הקיום היהודי בחברה הקולוניאלית.

עד מלחמת העולם השנית-יתה הציונות אחד האפיקים לביטוי פוליטי של יהודי תוניסיה, בעיקר אלה שלא רצו להתבולל או לא יכולים היו להתבולל בתרבות הצרפתית. זכות הקיום של הציונות היתה בחברה היהודית ובמדינה התוניסאית. מיד לאחר מלחמת העולם השנית הציונות בתוניסיה היא ציונות מגשימה, כלומר רואה את עתידו של היהודי במסגרת מדינית לאומית מחוץ לחברה היהודית התוניסאית קל וחומר לחברה הסובבת. הדרישה של הפעילים הציונים לאחר המלחמה היתה עליה לאלתר לארץ ישראל ותרומה ממשית לחקמת הבית הלאומי היהודי.

משמעה העיקרי של הציונות המגשימה הוא שהפעילים הציונים ראו בציונות אמצעי או מנוף להגשמת שאיפותיהם ובניית עתידם מחוץ לתוניסיה. אם בעבר היתה הציונות ביטוי למודרניזציה של החברה היהודית ואמצעי להשתלב בפוליטיקה היהודית חרי כעת, לאחר מלחמת העולם השנית, היתה הציונות אלטרנטיבה לחיים בתוניסיה. במילים אחרות, הציונים היו הראשונים להבין כי גם הקיום היהודי בתוניסיה, כי אין להם עוד עתיד בארץ זו. הם החליטו "שנות העלות" במובן העמוק של המושג. לא חלפו שנים רבות מאז החלה הציונות להתבסס בתוניסיה ככוח פוליטי וחברתי וכבר היא נדרשת להתאימות למשמעות העמוקה ביותר של מושג זה. אין הרבה משמעות לציונות בארץ בה הם חיים. ציונות ללא הגשמה אינה עוד ציונות.

משמעות הציונות המגשימה היא שהיהודי אינו נדרש עוד להתחרות אלא מצפים ממנו באופן הברור ביותר למעשים שיוכיחו על רצינות כוונתו לחיות ציוני, כלומר, לעלות לארץ ישראל אם הדבר אפשרי. יתרת מכן, אם אין אפשרות לעליה יצטרך הציוני להגיע להכשרה ולהוכיח שם את מסירותו לרעיון. אם לא הכשרה אז לימוד העברית, או שליחות מסעם התנועה לצורך גיוס חברים חדשים. הביטוי

העליון ביותר להתמסרות העצמית לתנועה הציונית היתה ללא ספק ההצטרפות לארגון ההגנה ולאצ"ל מחד והשתתפות בעליה ב' מאידך. הגדרנו זאת כביסוי העליון מן הסיבה שפעילות זו היתה הפרה של כל כללי המשחק הקולוניאלי. מדוע נמשכו היהודים לפעולה זו נראה בהמשך הדיון בפרק זה.

1. יחס הצרפתים לפעילות הציונית

ביחסם של הצרפתים כלפי הציונות הל שינוי לאחר המלחמה. הצרפתים היו בדילמה. מחד, כמו לאחר מלחמת העולם הראשונה, הם חיפשו דרך לפיים את הקהילה היהודית לאחר תקופת וישי והתקופה הגרמנית. מאידך, הית בפעילות הציונית פוטנציאל לשבוש מערכת היחסים בין היהודים למוסלמים. הדילמה באה לידי ביסוי ביחסה של צרפת לשאלת המעמד הליגלי של הציונות.

על השיבות הליגליזציה כותבים שליחי המוסדות הציוניים: "הודות לליגליזציה זאת, תנועתנו מיוצגת באופן רשמי בקרב ארגוני נוער שונים [...] כמו כן מיוצגת תנועתנו - סגנוע נוער ציוני - סוציאליסטי - בקרב התאחדות הנוער, ארגון רשמי ממשלתי אשר בו מיוצגות כל תנועות הנוער בסונים - על ידי חבר ההנהנה המשותף בהנהלת הפדרציה הזאת. שנויים היצוגיים אלה מאפשרים לתנועתנו לחפיע בפומבי, לערוך תיגות, אספות ולבוא במגע ישיר עם החמון היהודי וחלא יהודי. יתר על כן - תנועתנו מקבלת עזרה מהתאחדות הנוער ככל יתר תנועות הנוער¹. כלומר: הליגליזציה מאפשרת: קבלת תקציבים, ייצוג בקרב התאחדות תנועות הנוער, חופעה ופעילות פומביים. לצעירי ציון זה נתן אפשרות לחופיע גם במסגרת חוגי נוער סוציאליסטים.

בדו"ח של יצחק לוזון, שליח השומר הצעיר בתוניסיה, ציוני שהכיר היטב את המצב בתוניסיה גם בשנות השלושים, הוא כותב כי "מבחינה ממשלתית מצב הציונות די קשה וכנראה יחמיר עוד. יש איסור למעשה של כל פעולה ציונית רחבה (הרצאות, עתונות וכו')"².

העמדה הצרפתית בנוסאה באופן הברור ביותר: "מנקודת ראות של שמירת הסדר הציבורי אין זה רצוי שהציונות תחשב ע"י התוניסאים כ: א) גישה לא לויאלית כלפי ממשלת הבני. בהקשר זה הצנת הדגל הפלשטיני היא מצרעת. ב) גישה לא ידידותית כלפי הערבים באופן כללי שכן הציונות בפלשטין פוגעת בהמון ערבי אותו יש לקחת בחשבון"³.

תמדיניות הצרפתית היתה לא כאשר הקמת אגודות ציוניות חדשות. אך מדיניות זו היתה רק באופן רשמי ולא באופן מעשי שכן אגודות שביקשו לפעול בתוניסיה פעלו גם ללא האישור הליגלי. היו שתי דרכים מרכזיות לעקוף מיכשלה ליגלית

זו. האחת, לפעול ללא אישור ליגלי. פעולה זו לא ניתקלה בתגובה צרפתית כל שהיא. כך למשל פעילותה של תורה ועבודה לא היתה ליגלית ולא היתה כל תגובה צרפתית למצב זה. הסיבה לכך היתה פשוטה. הצרפתים לא היו מסוגלים לעקוב באופן ממשי אחר כל הוריאציות של הפעילות הציונית בתוניסיה לאחר המלחמה. זאת ועוד, העמדה היתה מיועדת בעיקר לצרכי פנים, קרי לרצות את העמדה המוסלמית שהתנגדה לפעילות הציונית. כמו כן חששו הצרפתים שהמתח הגואה ביחסים בין יהודים לבין מוסלמים עלול יהיה לפגוע במעמד המעורער מסיאל.

הדרך השניה שעמדה בפני הציונים בכדי להתגבר על מכשלה זו היתה לחדש פעילות של אגודות שמזמן הפסיקו לפעול. כך למשל, נהנתה השומר הצעיר מאישור הפעולה שהיה לה בעבר ולכן גם לא היתה צריכה לבקש אישור פעולה חדש מהצרפתים. צעירי ציון ניסו בשלב מסוים לחיות את פעילותה של אגודה ציון אך ללא הצלחה מרובה. דרך אחרת היתה לחוסיף לשמח תרשמי של האגודה החוקית את התואר "צעירים". כך למשל, אגודת אוהבי ציון בצפאסי הוסיפה לשמח את התואר החדש והופיעה תחת השם "צעירי אוהבי ציון". ברור היה שלא היתה אגודה של בוגרי תנועה זו ועיקר הפעולה היה בין הצעירים.

הצרפתים הילכו על החבל הדק והמתוח שעדיין חיבר בין היהודים בתוניסיה, ובמיוחד הציונים, לבין האומנים המוסלמים. נקיסת עמדה חד משמעית לצד זה או אחר יכולה היתה לפגוע מימלא במרקס היחסים העדין ולקרוע התבל. מודעים למצבם המיוחד לא יכולים היו הצרפתים לפעול יותר מאשר במישור הדלקרטיבי בלבד ולתת לזמן לעשות את שלו. הדילמות של השלטון הקולוניאלי מנעה פעולה חד משמעית ואולי טוב שכך היו פני הדברים. המתח הפוליטי והחברתי בתוניסיה גרם לכך שהציונות נמנעה, עד כמה שהדבר ניתן, מלבצע פעולות ראווה. במידה לא מעטה התאים קו זה לתפיסה מחדשת של הציונות.

2. ההתארגנות הציונית לאחר המלחמה

בשנים 1943-1948 השתלבו בציונות התוניסאית מגמות שנמשכו מן העבר יחד עם מגמות חדשות. החידוש העיקרי היה ביכולת של הציונות להיות מגשימה במובן המלא של המילה. הציונות פנתה לעבר הכשרה חקלאית ועליה, ארגנה הגנה עצמית, פתחה פתח לעליה של יהודי צפון אפריקה, ארגנה חוגי לימוד לעברית ונאמקה על מעמדה בחברה היהודית ככוח מוביל. ממדיה של הציונות והיקף פעילותה הפכו את תפריטית לכה משמעותי יותר בכלל הפעילות הציונות. בתקופה זו נמשכו חולשתה של הפדרציה הציונית, הפוליטיזציה של הציונות וחדומיננטיות של הרביזיוניסטים ברחוב היהודי, אם כי לא בלעדיות. לציונות נוספו זרמים ציוניים חדשים שלא פעלו עד כה בתוניסיה, זרמים שהקשר בינם לבין המרכזים העולמיים של תנועותיהם היו חדוקים הרבה יותר מאשר בעבר. מעמד כלל מגמות

התמשך והשינוי אין ספק כי העובדה הכוללת ביותר היא השינוי בתפיסת הציונות. העלאת הציונות כנושא לדיון אידאולוגי במשמעותיותה, קל וחומר, במידת המתייבות של הפרט הבודד להגשמת האידאולוגיה הציונית, תימה בבחינת חידוש.

א. הפדרציה הציונית

בתקופת המלחמה לא היתה לפדרציה כל משמעות בפעילות הציונית המועטה מימלא. מורשת אי העשייה של תקופת בין המלחמות, העדר קשר ממשי עם התנועה הציונית העולמית ואישינותם של שני העומדים בראש הפדרציה לא איפשרו כל פעולה משמעותית. ביטוי לכך ניתן למצוא במכתב הראשון ששיגר שמעון בלחסן, סגן הנשיא, אל הסוכנות היהודית. המכתב נכתב כחודש וחצי לאחר צאת הגרמנים. הנושא המשמעותי היחידי שענין את בלחסן היה יחסיו עם ירושלמי ופעילותו "הממוכנת" בתוניסיה. אף לא מילה על המלחמה ונוראותיה, לא מילה על חידוש הפעילות הציונית. חוסר פרובורציה זה מעיד בראש וראשונה על מקומה של הפדרציה והעומדים בראשה בחיי הציונות.⁴

השינוי המשמעותי בפעילות הפדרציה התרחש כתוצאה ממותו של ויקטור קסן בראשית 1944 ומבואם של השליחים הראשונים לתוניסיה. מותו, הלא פתאומי של קסן, יצר קרע נורא להעליף את העומד בראשה ללא משברים מיוחדים. בואם של השליחים רק היזק מגמה זו שכן הם יכולים היו להעניק משנה תוקף לכחירת החדשה. אלא שהשליחים הגיעו ללא הכנה מספקת על המצב בתוניסיה, הם לא ידעו כי מקומה ומשקלה של הפדרציה בחיים הציונים בטל בשישים. זאת ועוד, השליחים הפכו את הפדרציה לכלי שרת בידיהם לקידום רעיונות, כולל מפלגתיים צרים, אותם תביאו מתארץ. ב-19 במרץ 1944 התקיימה פגישה מוזרה למדי בין השליחים לבין שמעון בלחסן, ד"ר ברטווס, גבריאל גביזון וטרדיכי ניומן. ד"ר ברטווס היה רופא הונגרי שהגיע לתוניסיה ב-1933 כחלק מזרם ההגירה של רופאים ובעלי מקצועות חופשיים ממרכז אירופה לאחר עליית הנאצים לשלטון. בימי הכיבוש הנכבד שימש כמנהל בית ילדי השואה היהודי ורופא גבריאל גביזון היה יחודי עשיר, בעל אדמות רבות בתוניסיה. לא ידוע דבר על עברו הציוני וכיצד הגיע לישיבה זו. מרדכי ניומן היה ארץ ישראלי שנקלע במקרה לתונים בדרכו לארץ ישראל לאחר שסיפנתו נפגעה מול חופי תונים. בפגישה זו הציגו השליחים את מרדכי ניומן כ"בא סח הסוכנות היהודית"⁵, לברל כנולסון והסבירו השליחים "למען חידוש העבודה הציונית תיה צורך שמרדכי יופיע כפי שהוא הופיע. נא לאשר הדבר ללא דחוי"⁶. כלומר השליחים מראש יוצרים סיוסאציה שאיננה אמיתית. התוצאה של פגישה זו היתה שהוקם "ועד מצומצם לשעת תרום" באחריות שלוש הנציגים התוניסאים. באופן סבעי הפך ברטווס לדמות המפתח בועד זה ושם כאיש המרכזי של הפדרציה בשנים שעד הקמת המדינה. מחלקת הארגון אישרה

את נוסח הדו"ח לבקשתם של השליחים מבלי שביקשה ללמוד את אופיו או את משמעויותיו. הזקה עליהם שהשליחים, אלה שבשטח, יודעים את עבודתם נאמנה.

ב-9 בנובמבר 1944 התקיים, למרות התנגדות בלחסן, "כינוס ציוני" ראשון בתוניסיה לאחר 18 שנה שלא התקיים כינוס דומה. בכינוס השתתפו מרבית האגודות הציוניות למעט הרביזיוניסטים שטרם חזרו לחמדות הציונית. בסיום הכינוס הוקמה ועדה בת 11 חברים להבטיח את פעולת הפדרציה. ככל הנראה מונה הד"ר ברטווס למזכיר הפדרציה. הד"ר היה נאמן לשליחים ולדרכם ("עוול תעשה תנועתנו לו ולעצמה אם לא תדאג תיכף עם סיום המלחמה לעליתו ולמידודו ההוגן בארץ"⁷). לנושיא הפדרציה מונה עו"ד אלברט לוי, אישיות ציונית לא מהידועות ביותר בתוניסיה.⁸

בראשית 1945 ביקשו השליחים את הסוכנות לשלוח את השקלים של תוניסיה אל ברטווס ולא אל בלחסן, כמו כן הם מבקשים כי החסדות הציונית תסביר לציבור בתוניסיה מיחם הרביזיוניסטים.⁹ התערבות זו של השליחים פגעה באופן ברור בכל עבודת הפדרציה. במקום להיות פדרציה המשרתת את כלל האינטרסים של הציונות התוניסאית הפכה לפדרציה המשרתת את האינטרסים של קבוצה מצומצמת: צעירי ציון והשליחים. לשיא הגיע תהליך זה עם הגעתם של הסרטיפיקטים הראשונים לתוניסיה. גם אז היה מגונה על חלוקתם הד"ר ברטווס ובאופן "הגיוני למדי" קיבלו צעירי ציון את מרבית רשימות העלית.

חנה כי כן לא השכילו השליחים לנצל את המצב בתוניסיה בכדי להפוך את הפדרציה לכות משמעותי בהיים הציוניים. הפדרציה תסבל בעיקר בארגון הבחירות לקונגרס הציוני ובקשר השוטף עם ההנהלה הציונית. עיקר הפעילות הציונית, החכשרה, העליה, החגנה והעברית מחד, והכות הציוני העיקרי, הרביזיוניסטים, מאידך, היו מחוץ לתחום פעולה של הפדרציה.

לאחר שובם של הרביזיוניסטים להסתדרות הציונית לא התחזק כוחה של הפדרציה הציונית. נראה היה כי התגברו המחלוקות בין הכוחות הציוניים השונים מחד, וחושאים החשובים באמת לכוחות הציוניים לא היו בתחום השפעתה של הפדרציה.

כשלונה של הפדרציה היה בחוסר יכולתה לתנהיג את הציונות המקומית. היא לא השכיחה להוציא עיתון משלה (כל העיתונים הציוניים היו עיתונים רביזיוניסטים) והיא לא הצליחה לאחד את הכוחות הציוניים ולגבשם. יחד עם זאת כוחה של הציונות נשמר בעיקר הודות לתהליכים עמוקים בחברה היהודית שלפדרציה לא היתה כל שליטה עליהם. החשוב מכל היה כוחן של תנועות הנוער הציוני וחוביבותן העמוקה להגשמה עצמית.

1] חרביזיוניסטים

ניתן היה לזהות בתוניסיה בסנים שלאחר מלחמת העולם השנייה ארבע מגמות ארגוניות ואידאולוגיות מובהקות. המגמה הראשונה היתה זו של חרביזיוניסטים ובית"ר. במידה לא מעטה הם המשיכו את דפוסי הפעולה כפי שהיו לפני המלחמה. בית"ר המשיכה לפעול כתנועת הנוער החזקה והמשמעותית ביותר. בהנהגה חרביזיוניסטית לא חלו שינויים משמעותיים. משמחה לוזון המשיכה להיות תכוח המנהיג והמוביל. אלי לוזון היה ראש התנועה אך לא לקח חלק פעיל בפעילות שכן היה תולה. אפרים - אחיו - המשיך לשמש כנציב בית"ר. הודעה הוצאת העיתון חרביזיוניסטי LA GAZETTE D'ISRAEL, עיתון שהוכיח כבר בשלהי שנות השלושים ונאלץ להפסיק את חופעתו עם פרוץ המלחמה. הפעילות סביב העיתון אפשרה הצטרפות כוחות חדשים לנהגת התנועה. עיתון זה היה העיתון הציוני ותיודי החשוב ביותר. העתונות היהודית שהכרנו מן העבר הפסיקה להופיע לאחר המלחמה. יכולתה של התנועה חרביזיוניסטית לפרסם עיתון מחוזה ביטוי נוסף לנצחון הקו הציוני על פני הקו תאסימילטורי.

אחת הבעיות היותר קשות של חרביזיוניסטים היתה היוזם מאורגנים במסגרת החמדתות הציונית החדשה (הצ"ת). לאחר מות ז'בוטינסקי ולאור ארועי מלחמת העולם השנייה הובע הרצון לחזור אל החסדתות הציונות. בדצמבר 1945 נערך בתוניס משאל בין חברי התנועה האם לחזור לחסדתות הציונית ובאילו תנאים. תוצאות המשאל היו חד משמעיות: חזרה לחסדתות הציונית ללא כל תנאים¹⁰. משמעות הדבר היתה כי הם יכולים להתמודד על מקומם בבחירות לקונגרס הציוני, כי הם אינם מופלים מבחינת הסרטיפיקטים וכי יש להם מקום גם בפרדציה הציונית בתוניסיה.

2] המחנה הסוציאליסטי

המגמה השנייה היתה של מפלגות ציוניות שמאליות. הכוונה היא לתנועת צעירי ציון ולשומר הצעיר שחידשה את פעילותו¹¹. תנועת צעירי ציון הוקמה באופן רשמי ב-14 ביולי 1943, כחודשיים לאחר צאת הגרמנים מתוניסיה. התאריך מבטא באופן סימבולי, גם את הדבקות ברעיונות המחפסה הצרפתית ובמסר הפוליטי חברתי שלה אך גם חיקוי של תמהפכנים הצרפתים. בקביעת תאריך זה ביקשו חברי התנועה לציין כי הם רוצים לראות מהפכה בכל תפיסת הציונות בתוניסיה והם מבקשים להנהיג מהפכה זו. במידה לא מעטה הם הצליחו בכוונתם זו. התנועה ניקזה אליה צעירים חברי השומר הצעיר משנות השלושים, תלמידים משיעורי הערב לעברית, חברי גדוד הקרן הקיימת שהיו הגרעין העיקרי וצעירים שנפגעו בצורה

כזו או אחרת מחוקי וישי והגרמנים. כור ההיתוך של קבוצות אלו היתה המלחמה. מיד לאחר המלחמה הם החליטו על ייסוד תנועה שתהיה מנוגדת לכל דרך הייהם עד כה. תנועה שתהן מענה אמיתי לבעיותיה של יהדות תוניסיה לאחר המלחמה.

תנועה זו התאפיינה יותר מכל תנועה אחרת בתוניסיה בנוכחות ובהשפעה חרבה שיש לשלטים מארץ ישראל על חיי התנועה ואופי פעולתה. השליחים עיצבו לא רק את דרכה הרעיונית של התנועה אלא חקנו לה כוח בכל מגעים ויחמיה עם הגרמנים הציונים האחרים בתוניסיה. כך למשל הם קיבלו את הסמכות להחליט מי יהיו העולים הראשונים מתוניסיה.

לשליחים היו שתי השפעות מרכזיות על תנועת צעירי ציון. בתחום האידאולוגי הם הוסיפו וחדגישו במיוחד את החיבט צפון אפריקאי של הפעילות. הם סברו כי יש צורך שתנועת צעירי ציון תהיה תנועה שתקרין מעוצמתה על כל צפון אפריקה. השליחים, בהתלהבותם הרבה ומתוך חוסר ידיעה, לא הבינו את המשמעות של תפיסה זו. האם תנועה יחסית קטנה מבחינת גודלה ונוקשה מאוד מבחינת האידאולוגיה ומידת המחויבות של הפרט, יכולה להתאים גם לעצב הציונות באלג'יריה ובמרוקו? הארועים ההיסטוריים של השנים 1945-1948 הוכיחו כי תפיסה זו פגעה בתנועה והביאה לפירוקה אך מאידך השפיעה באופן מכריע על כל תחליף העליה של יהודי צפון אפריקה. היבט אחר בתחום האידאולוגי היה כי ההגשמה הייבחה להיות רק בקיבוץ ולא בשום צורת חתישבות אחרת בארץ. בכך הם קראו תיגר על מהלך החיים העיקרי של היהודים בתוניסיה. ההגשמה בקיבוץ לא התאימה למרבית יהודי תוניסיה או אפילו מרוקו ואלג'יריה והמציאות אותה יצרו ב-1947 כאשר נפתח הפתח לעליה ב' הוכיחה זאת מעל לכל מפק.

בתחום הארגוני היו אלה השליחים שהעניקו לצעירי ציון את הכוח להחליט למי יינתנו הסרטיפיקטים ולאן יוסעו המשאבים שהגיעו מהמוסדות בארץ. לפי תפיסת השליחים הם היו צריכים להנהיג "הגשמה תי"ר" שבין צפון אפריקה לבין ארץ ישראל. בכך העניקו לתנועה זו כוח רב יותר מכוחה באופן יחסי לתנועות אחרות בתוניסיה. לא פלא שנושא זה יתפזר לנושא מחלוקת ותירעומת בין התנועות. לשליחים היתה גם השפעה על אופן תפקודה הפנימי של התנועה. הם ראו עצמם מנהלים ומדריכים של התנועה בניגוד להשקפה של הקבוצה המיימדת שהיתה בעלת יכולת ארגונית ואינטלקטואלית להנהיג את התנועה. זה היה הפתח למאבקים ושבריים בהנהגת התנועה שבמסופו של דבר הביאו גם לפילוג בתנועה.

השליחים הם שהכניסו את הגוון הסוציאליסטי לתנועה וכפועל יוצא של פעילותם החל גם קשר בין התנועה לבין מוסדות הקיבוץ המאוחד. בפרק זמן קצר למדי

הפכה תנועה זו מתנועה מקומית לתנועה צפון אפריקאית, מתנועה בעלת מסר חברתי ציוני כללי לתנועה בעלת מסר סוציאליסטי ברור. יותר מכל אלה נתנו לה השליחים את האפשרות לשמש הגשר שבין צפון אפריקה לבין מוסדות היישוב. לבן גוריון כתבו השליחים שהכוונה היא "להפוך את צ.צ. לתנועה חמונית ולגבור אחת ולתמיד עם השפעת הרביזיוניזם שלטון שלטון יתיד פה עד שלא קמו צ.צ. 12".

מאפיון אחר של תנועה זו היה אופי האקטיבה, מרבית חברי התנועה היו צעירים בשנות העשרים לחייהם. זהו גיל בו על הבורג לברור לו את הדרך בחיים ואין זה פשוט. מרביתם באו ממשפחות בורגניות או זעיר בורגניות, מרביחם למרו בבתי הספר התיכוניים ואף החלו לימודי המשך מקצועיים גבוהים יותר. כלומר מדובר בקבוצה אינטלקטואלית שמסגרת תנועת נוער כשלעצמה לא תיחת משובלת לספק אותם עוד. מכאן גם חיפוש הדרך לפתרון טוב ומשמעותי יותר. קבוצה זו התאפיינה בסגירות חברתית. הסגירות איננה של התנועה כלפי החברה. במובן זה שאמה התנועה לכבוש את כל הרחוב היהודי. הסגירות היא של החנהגה כלפי חברי התנועה. לחתקבל לתנועה לא תיחה זו שמימה פשוטה, מועמד לתנועה חייב לעמוד במבחנים בנושאים כמו: צופיות, שיחה בעברית וסירה, יהדות, המבחנים נערכו לאחר שלושת חודשי המועמדות הראשונים. חבר שהתקבל התחייב למלא את "חובות החבר" שכללו שורת ארוכה של התחייבויות¹³. תנאי קבלה אלה מוכיחים על רצינות ואתריות של התנועה כלפי המצטרפים החדשים ואופיה העתידי של התנועה אך גם, מאידך, מרתיעים חברים מלחצטרף. זו אולי הסיבה מדוע לא תיחה תנועה זו תנועת המונים. הסגירות של החנהגה כלפי חברי התנועה באה לידי ביטוי באבחנה בין "הראשונים" לבין "הפשוטים". עדות למתח שבין שני סוגי חברים אלה בתנועה נמצא במכתב הבא: "בודאי סיפרו לך חברי הגרעין שעברנו משבר, זה טבעי שלושה חודשים, לא אטביר את כל פירוש הדבר, אבל קבוצת חברים עשה פעולה מחדשת בקרב התנועה ותביאה אורה מהותה, בלי שום אפשרות לעשות פעולה חנוכית עמוקה. עשינו כל המאמצים כדי לתקן את המצב, ולכסוף הוכרחנו לגרש אותם [...]". איך עשינו את זה. קודם כל התאספנו כל הראשים במשך יום שלם, וכל אחד נאמר עשה נדבךך לפני החברים. ייחודי על עמדתם הנידונות הלוציות, על עמדתו בתנועה, והשקפתו על עבודת התנועה, וגם עמדתו בחברה, מה יש לתקן ומת יש לחסוף, מה הוא מוכן לתת לחברה זו - וזה היה כאמת תחת האגידה החדשה, החסרה המעמדת - כולם דיברו, כל תמחיצות נפלו - ואז יכולנו לארגן הכל מחדש. התאספנו עוד פעם במשך יום שלם, ותמחיצות הסכירה במקור, ובכל מלוא מוכן המילה מהו רעיון התנועה, מהי עמדתה של התנועה, איך להתאים את המציאות לרעיון. הנה התקדמות רכה בחוג הראשים, עכשיו התפקיד הוא לתקן המצב בקרב החברים הפשוטים [...] 14".

אקטיבה מסוג בזה לא נמצא בשום התארגנות ציונית אחרת. זוהי אקטיבה בעלת מחויבות עמוקה ביותר להגשים את עקרונות המצע עליו התנועה הושחתה. המתח הרב המלווה עשיה מסוג כזה והאופי המיוחד של חברי האקטיבה הביא גם למחחים הרבים בתוך התנועה, לפילוגים ולפרישות של חברים.

התנועה פעלה כתנועת נוער הן מבחינת ההתארגנות בגדודים ופלוגות והן מבחינת אופי הפעילות. התנועה ניסתה לארגן סניפים מחוץ לתוניס חבירה אך ללא הצלחה גדולה. תנועה בעלת מחויבות כל כך עמוקה מחייבת זיקה רבה בין חברי התנועה לבין החנהגה. זיקה שכזו יכולה תיחה לתקיים רק בעיר תוניס, מקום מושבת של החנהגה. מאידך, מידת החשפעה שלהם על האידיאולוגיה ודרכי הפעולה של תנועות אחרות תיחה רבה מאוד.

תנועת השומר הצעיר החלה פעולה בתוניסיה רק בשלהי 1946 עם בואו של יצחק לוזון לתוניסיה. לוזון, מראשי השומר הצעיר בשנות השלושים ומראשוני העולים של תנועה זו, נהנה מיוקרה רבה בתוניסיה. משפחתו תיחה עדיין בין חידועות ביותר בציונות התוניסית. הוא עצמו היה זכור בקרב הניכיו הצעירים שהיו כעת בשנות העשרים לחייהם. העובדה כי הגשים וכי הכיר את חיי הארץ באופן אישי חקנה לו מעמד והשיבות. באופן טבעי ביותר הוא פנה אל הניכיו לשעבר. באופן טבעי גם תיחה הענות לפניותיו. הפעולה שעשה בקרב חברי צעירי ציון, שביניהם היו כזכור גם חברי השומר הצעיר, תוכתר בהצלחת רק ב-1948 כאשר יתחולל פילוג בצעירי ציון והקבוצה המורשת תעבור לשומר הצעיר.

יצחק לוזון הגיע לשתי שליחויות בתוניסיה. האחת מפרבראר 1945 ועד סוף אותה שנה, והשניה מאוגוסט 1946 ועד סוף 1947. פעילותו של לוזון תיחה פעולה אישית ואישית ביותר. הוא נאלץ להתמודד עם כמה בעיות: האחת, הדימוי של התנועה בעיני הציבור היהודי הבורג שזוכר עדיין את ארועי ראשית שנות השלושים. השניה, כוחם של הרביזיוניסטים בתוניסיה. זו לא תיחה רק בעיה של תחרות בין תנועות אלא גם בעיה אישית משפחתית שכן אחיו הבורגים היו ראשי התנועה ומפקדי בית"ר. השלישית, קיומה של תנועת צעירי ציון שהיחה תנועה חלוצית מובהקת ולא רק ששלטה בפרציה הציונית אלא גם פנתה אל קהל יעד חדומה מאוד לזה שיצחק לוזון היה אמור לפנות אליו. "גם מצבי בתור תוניסאי, בן למשפחה מסויסת, מכביד עלי ומכריח אותי לחפוס עמדה המאפשרת לי להגיע למקומות רשמיים שונים"¹⁵.

קו הפעולה המרכזי שנקבע על ידו היה פעולה שסקה בקרב חוגים, בעיקר של צעירי ציון, מבלי להדגיש את האידיאולוגיה של התנועה. ביטוי מובהק לדרך פעולה זו ולחששות שנגרמו לצעירי ציון בעקבות פעולתו של יצחק לוזון תיחה בכינוס הפדרלי הציוני ב-1946. "המאורע החשוב ביותר באסיפה השנתית היה

המאבק סביבי. תבעתי לעצמי זכות דיעה מיעצת. כל התנועות הסכימו לכך וגם קידמו בברכה את הצמתי זה. רק הצעירי ציון התנגדו לכך [...]. לבסוף ב-16 קולות נגד שלושה של הצעירי ציון ניתנה לי רשות הדיבור¹⁶. לאחר שניתנה לו רשות הדיבור הסביר את עמדתו העקרונית בשאלת הציונות בתוניסיה ותפקידה של השומר הצעיר: "הנני סוען ולוחם בעד שיתוף פעולה קונסטרוקטיבי ובנה בין התנועות על יסוד תכנית פעולה: ק.ק.ל, שקל, עברית, הכשרה, עליה, שיתוף זה צריך להתבסס על חופש גמור ואפשרויות שוות לכל התנועות להתפתח לפי מלוא יכולתם ואפשרויותיהם וכבוד הדדי. וכך אני מופיע. שום ויתור בהופעתי על עמדות ועקרונות תנועתנו יחד עם רצון טוב ונכונות לכבד את כולם [...]"¹⁷. משמעות דבריו של לוזון היא ברורה. הוא מבקש לצור הסכמה כלל ציונית על אותם עקרונות של התנועה האחידה מבלי לקרוא לח בשמה. מאידך יגשר את כוחה של צעירי ציון שנהנתה עד עתה מיחס של העדפה מצד המוסדות. הוא אינו מדבר כלל על האידיאולוגיה של תנועתו. לא מכתב זה ולא במכתבים אחרים לא הציג לוזון, או אלה שהמשיכו קו פעולתו, מהי התפיסה האידיאולוגית של התנועה, כיצד היא מוצגת בפני יהודי תוניסיה ומח והגובות להצגה שכזו. אין ספק כי האידיאולוגיה הייתה זו של תנועת השומר הצעיר העולמי אך קשה היה להחד את התבוללים בינם לבין תנועת צעירי ציון. לכן גם את הבסיס הרעיוני להתחלת העבודה קבע לוזון כציונות סוציאליסטית מבלי להדגיש יתר על המידה את תנועתו "הנוער איננו מבין כאן את התבוללים הקיימים בין הזרמים הקיבוציים. הנני עובד בין אנודת ציון אשר מנדירה עצמה ציונית כללית ז.א. נותנת חופש לחבריה להתפתח לצד איזה זרם שהוא רוצה. יש להם קרוב ל-30 חברים וחברות בני 20-21 ואני מדריך אותם מבחינה תרבותית. אני מקוה שיעלה בידי להעביר אותם אלינו. נוסף ארגנתי הונ של קרוב ל-12 חברים-ות אינטלקטואלים על בסיס של ציונות סוציאליסטית. ניל 22-28. מבחינה רעיונית בסדר. לפעולה משותפת עדיין רחוקים¹⁸. מספר האוהדים המובנים בכלל לשמוע על התנועה הוא קטן ביותר, כולם צעירים למדי. לא פלא שמספר האוהדים המובנים לשמוע על התנועה הוא קטן שכן "תנועתנו היא תנועה קשה מאוד. אין אנו רוצים לנהל על שום ויתור ואנחנו דורשים מהנער הבא אלינו שישתנה לנמרי בתכונותיו, בהרגליו, במחשבותיו, ותנועת הנהגה רגילה להניח נבטים, וללבוש את האשפות".

המאבק המחשבתי שאנחנו דורשים ממנו, הפעילות המנובדה והתפקידים אשר אנחנו מטילים עליו מקשים ומרחיקים. אנחנו צריכים להתאבק עם כל נער ועם כל נערה. אנחנו צריכים לדחוף כל נער למרוד, לשאוף, כי תכונות אלו חסרות לו¹⁹.

במידה לא מעטה יש דמיון בין תנועה זו לבין תנועת צעירי ציון. מידת המחויבות של הפרט אל התנועה היא רבה. התנועה אינה מסתפקת בסתם הצטרפה של החבר כי הוא אוחד את התנועה ומבקש לחיות תכר בתנועה. חברות בתנועה היא שינוי באורח החיים ובמחשבה. אך להבדיל מצעירי ציון לא הציבו חברי השומר הצעיר אולטימטיבית את הדרישה לעליה לארץ ישראל כתנאי להצטרפות לתנועה.

ולא בכדי, הרי בכך הם ביקשו להיות שונים מצעירי ציון. יתרה מכך, חכמת חניך בתנועה היא שלב ההכנה לקראת עלייתו לארץ ושלב זה נעשה בגולה ולא בארץ ישראל. זוהי ההבטחה לנאמנות לדרך.

יתרון מסוים היה לשומר הצעיר על פני צעירי ציון בעובדה שהיה להם מעמד רשמי מאושר על ידי השלטונות הצרפתיים עוד מ-1929. היתרון האחר הוא שהם מלכתחילה ניגשו להקמת מפלגה שתלווה את תנועת הנוער. צעירי ציון לא ביקשו להקים מפלגה שכן הם ראו את פעילותם ארעית למדי וקיוו מאוד שכל פעילותם יעלו לארץ ובהקדם. לשומר הצעיר זה היה יתרון שכן זה איפשר להם לפנות גם לבוגרים יותר מאשר גיל תנועת הנוער. בכך יכולים היו להשיג תמיכה ציבורית רחבה יותר גם בקרב השכבות הבוגרות של הציבור היהודי התוניסאי.

3) המתנה הזאת

המגמה השלישית בציונות התוניסאית הייתה של ציונית דתית, הופעתם ופעילותם של גופים ציוניים דתיים בתוניסיה בתקופה זו היווה ללא ספק תופעת חדשה לתרוסין. אמנם כבר ב-1919 החלה פועלת תנועת עשרת ציון בג'רבה אך בין מלחמות העולם תנועה זו לא באה לידי ביטוי. חולשת הפדרציה, תפיסת הציונות כענין דתי סהור והעדר כושר פעולה היו בין הגורמים העיקריים לחולשתה של עשרת ציון. אם הייתה הציונות אחד הביטויים למודרניזציה של כוחות חברתיים שלא באו לידי מימוש בתוך מסגרות הפעולה של התבדה הצרפתית הרי העובדה שבג'רבה כמעט ולא חדרה הציונות ממילא לא הייתה צריכה להפתיע. המסגרת הדתית סיפקה לציבור היהודי את כל כלי המבטא לו היו זקוקים היהודים במקום. זאת ועוד, הפעילות הציונית, אם הייתה כזו, לא הייתה מנותקת מהדת ונתפסה כביטוי של הדת.

השינוי בדפוסי הפעילות של הכוחות הדתיים בתוניסיה היה לאחר מלחמת העולם השנייה. ארועי מלחמת העולם השנייה בג'רבה, תחושת הלחץ, כמו גם ההתרוששות הכלכלית של תיחודים, הובילו אותם למסקנה כי תפתרון הוא רק בנסיגת הגולה ועליה לארץ. לביקור השליחים באי ולמערכת קיימים שנוצרה בינם לבין הרב אוזיפה כהן הייתה משמעות מיוחדת בשנים הראשונות שלאחר המלחמה. הרב קיבל את דרכתו של צעירי ציון תוך הדגשה רבה של היותם דתיים. הם רואים את הפתרון בארץ ישראל רק כפתרון דתי. לאחר המלחמה החלו המרכזים העולמיים של התנועות הדתיות לייחס השכיבות רבה יותר לארצות האיסלם. כך למשל בין השליחים הראשונים היה גם נפתלי בר גינורא שלא ראה בעין אחת את פעילות השליחים והוא זה שזרע את הנבטים הראשונים של הקמת תנועה ציונית דתית ברוב הפועל המזרחי. אלא ששליחותו הייתה קצרה מאוד. יחסיו עם השליחים האחרים נמעמדו חליגלי חייבו אותו לעזוב את תוניסיה ולעבור ללוב.

התנועה הדתית הראשונה לפעול בתוניסיה היתה קבוצת הד.ג.ל. (דורשי גאולה לישראל, תנועה הלוצית מזרחית שעל יד חברת יהודים משחקים). שם של התנועה ושם המשנה-מצביעים על שני יסודות חשובים בפעולתם. הראשון, היותם תנועה הלוצית דתית. ככל התנועות החדשות שיקומו בתוניסיה לאחר המלחמה הדגש הוא על ההלוציות. היסוד השני הוא התבססותם על אישור של השלטונות שקיבלה הכוזה אמנותית העונה לשם תי"מ (חברת יהודים משחקים) מ-14 בדצמבר 1938. חברי הד.ג.ל. היו כנראה בוגרי תי"מ אך הם שינו את אופיה של התנועה בהתאם לרוח הזמן. פעילותם היתה: "בכל שבוע אסיפה ציונית, התעמלות, תעמולה בבית הכנסת, מועדון עברי, או חוג ספרותי, או עתון חי [...] בכל יום שבת בבוקר קוראים תנ"ך עם פירוש רש"י. יום ראשון טיול מן הבוקר בשדה, בתקופת הסתיו, או מחנה בתקופת הקיץ"²⁰.

קבוצה זו היתה מוקד עליה לרגל של קבוצות ציוניות שביקשו לאמצם. הראשונים היו מייסדי תורה ועבודה בתוניסיה שביקשו לנצל את האישור הליגלי של התנועה ואת אופיה בכדי להוכיח לבסיס לפעולתם²¹. ואכן מאוקטובר 1945 תנועה זו מסופחת לתנועת תורה ועבודה ומופיעה תחת השם קבוצת הדגל, הנוער ההלוצי של תורה ועבודה. בכך נקבעה הזיקה האירגונית והאידאולוגית לתנועה העולמית של תורה ועבודה גם אם בשלב זה לא הובלס הדבר. מרכזי כחן - ממויסי תורה ועבודה - פעל ליצירת מבנה ארגוני טוב יותר לתנועה וחלוקת תפקידים ברורה בחנהגה. התנועה היתה מיוצגת בכל ועדות הפדרציה הציונית.

תנועת תורה ועבודה קיבלה אישור ממשלתי לפעולה רק בספטמבר 1945 וחמשיכה לפעול כמסגרת העל האידאולוגית והארגונית לציבור הדתי. קבוצת הדגל ראתה עצמה רק כתנועת הנוער של תורה ועבודה. עיקר הפעולה של תורה ועבודה ותנועת הדגל היתה גיוס תברים חדשים לתנועה, ההכשרה החקלאית בתוניסיה ובצרפת במסגרות של תכנ"ד (ברית הלוצים דתיים), ארגון טיולים ומחנות צופים, שיעורי עברית, השתתפות בפעילות של הפדרציה הציונית ונסיון להרחיב את הפעילות גם לארצות צפון אפריקה האחרות²². התנועה היתה בקשר עם המדור הדתי שבמחלקת הנוער והסלוצ וכן עם מרכז תורה ועבודה בארץ. הם ביקשו שיהיה שיווא לתוניסיה ויעזור בארגון העבודה הציונית שכן השפעתו יכולה להיות משמעותית ביותר אך הם לא נענו בחיוב ובתקופת הדיון שלנו לא הגיעו שליחים לעזרת העבודה הציונית, דבר המלמד לא מעט על יחסה של הנהגת התנועה לצפון אפריקה.

הפעילות הציונית בג'רבה²³ לא היתה שונה בהרבה מבחינת תכניה מהפעילות הציונית בתוניס חוזה אומר: מחויבות עמוקה לעליה, הכשרה חקלאית בג'רבה עצמה, ארגון טיולים ומחנות בנוסף לצופים, שיעורי עברית ועוד. יחד עם זאת המיקום המיוחד של האזור, מבנה הקהילה היהודית ובמיוחד מבנה התנחלה הסנו

לפעילות הציונית של ג'רבה נופך מיוחד, עשרת ציון היתה החתאגדות הציונית היחידה בתוניסיה שנשיאה ומעצב דרכה היה רב. הרב אוזימה להן²⁴ אך לא היה מגדולי רבניה של ג'רבה. לא ידועה מערכת יחסיו עם רבנים אחרים בג'רבה ומידת השפעתו על החיים היהודים והדתיים בג'רבה או אף מחוץ לעיר. רבני ג'רבה אינם מתייצבים כשורה הראשונה של הפעילות הציונית בג'רבה אך גם לא מביעים התנגדות לפעילות זו. למרות העובדה שמדובר בחברה מסורתית ולמרות שרב עומד בראשה באופן מובהק הרי שאופן גיהול התנועה היה דמוקרטי לחלוטין. כך למשל כאשר צריך להחליט מי מבין חברי התכשרה יזכה לקבל את הפרטימיקטים הרי שלא הרב הוא המחליט אלא נערכות בחירות פנימיות דמוקרטיות לחלוטין. לא ברור כיצד נעשתה התעמולה של התנועה והאם דפוסי גיוס תברים חדשים לתנועה דומה לזה שהיה בתוניס. אין ספק כי תנועה זו הקדישה תשומת לב מיוחדת לנושא העברית. בג'רבה כעלה תברת שנקראה "דבר עברית" והיתה תכוח חזוהי ללימודי השפה באי. תברת זו היתה חברת בת של "עשרת ציון" אך פעלה באופן עצמאי לחלוטין.

עשרת ציון, לאחר המלחמה, ראתה בכמרי הדרום את פריפריה המהית וההשפעה של התנועה, הם ביקשו להפיץ שם את רעיונות התנועה בזיקה אל התנועה בג'רבה. כך יצאו ראשי התנועה בשנת 1945 ו-1946 להפיץ את רעיונות התנועה בכפרים: מדנין, סאסאין ובנגרדן. עובדת זו שלאגודה ציונית יש פריפריה מהית סריטוריאליה מאוד ברורה היתה פועל יוצא של מצב המודרניזציה באזור הדרום. ג'רבה השפיעה מבחינה הלכתית גם על כפרים אלה ולכן אך טבעי שינסו להשפיע גם במובן הציוני. בכפרים אלה בד"כ שיתפו רבני הקהילות פעולה עם הנציגים שהגיעו מג'רבה מה שמלמד על דפוסי הפעילות בעיר הגדולה (ג'רבה) מול הכפר. דפוס הפעולה של הארגונים הציוניים שחברנו עד, מה היה של יציאה מתוך הגדול אל ערי המריפריה על בסיס אידאולוגי-ארגוני. לדרום כמעט ולא הגיעו ארגונים אלה. כאן מתגלה דפוס חדש של בלעדיות על פריפריה מאוד מוגדרת מבחינת זהותה החברתית. השתיית ארגונית-חברתית-אידאולוגית זו תעבור בירושח לנציגי המפלגות הדתיות שתבואנה מארץ ישראל לאחר הקמת המדינה לארגון העלית בדרום תוניסיה. הדרום יהיה אזור השפעה בלעדי של הדתיים ומקור כוח פוליטי דתי שיצור רציפות בין תנועת בארץ המוצא לבין הנעשה בארץ ישראל.

בתוניס, שם היו תחליכי מודרניזציה חזקים ביותר בעוצמתם, קיבלה הציונות הדתית את צורת הפעילות של הקבוצות האחרות, קרי: שילוב בין התארגנות נוער צופית לבין ציונות. הדתיות של התנועה באה לידי ביטוי בקשר של תנועות אלה עם המרכז העולמי של המזרחי, ובדגש על תכנים דתיים שנתנו להתארגנותם (לימוד פרשיות, פרימס החלכה בכל מה שקשור לניגוד שבין המציאות לבין החלכה). לציונים בג'רבה לא היה קשר עם תנועה עולמית כל שהיא בארץ ישראל או מוצא לה. הם היו עצמאיים בפעולתם באופן מוחלט. מאידך גם אלה בג'רבה

וגם הציונים הדתיים בתונים הבינו הייטב את המשמעות החדשה של הציונות: ההגשמה במובן המלא של המושג. אכן לא פלא שכן הם פני הדברים. תמצא שנוצר בתוניסיה לאחר המלחמה ותהליך ההתקולוניזציה השפיעו באופן ישיר על מצב העניינים גם בתונים והציונים הבינו כי עתידם בתונים נגמר. משמעות הדבר היא שתמיכוי של הצרפתים לפנות את חדרום היה הרבה יותר משמעותי מאשר פינוי העיר תונים ולכן בג'רבה היתה ההשפעה חזקה יותר לתהליכים שהתרחשו בתוניסיה.

כוחות דתיים אלה לא יכולים היו להתאחד ביניהם. היה נסיון של קבוצת חדגל לאחד את הכוחות הדתיים והם אף הניעו להסכם חשוב ביניהם. "אולם - הם מסבירים - לבסוף נכשל הכל, כשבאנו לדבר על הבחירות ועל רשימה מאוחדת בין כל התנועות הנ"ל. כל תנועה ותנועה ראתה לעצמה שיש זכות אך ורק לה לעמוד בראש הרשימה. וכל זה הגיע עד שעשרת ציון של ג'רבה העיר היותר דתית ובעל מסורת בכל ערי תוניסיה נתחברה עם רשימת צעירי ציון התפנית [...]".²⁵

כשלו אחר המחנה הציוני-דתי אינו מפתיע כלל ועיקר. הסיבה לכך קשורה בראש ובראשונה במתח שבין ג'רבה לבין תונים. ג'רבה לא קיבלה את אופי החיים בעיר הגדולה. היתה זו גם תחושת עליונות של רבני ג'רבה על פני רבני תונים ובכללם הרבנות הראשית.²⁶ השידוך, הנראה לרגע מוזר, בין צעירי ציון, הכל כד הילוניים ואתאיסטים, לבין עשרת ציון אינו צריך להפתיע שכן צעירי ציון היו בעלי ההשפעה העיקרית על חלוקת רשימות העלית. מכאן שהדרך היחידה והסובה לעליה היתה באמצעות שידוך מוזר. כלומר, השידוך הוא על בסיס פרקטי ביותר ולא על בסיס אידאולוגי.

4) המחנה הניסיוני

המגמה הרביעית היתה של ציונים ניסיוניים. במושג ניסיוני אנו מבקשים לציין כי קבוצות אלה רצו להיות ציוניים באופן מובהק אך ללא כל קשר לתנועות ציוניות עולמיות כמו המזרחי, זדור, הרביזיוניסטים וכד'. הם רצו להיות ציונים ומגשימים באופן ממשית כמו כל תנועה אחרת, להיות שותפים בפדריה או טרם רצו להזדהות באופן ממשית. אלה היו קבוצות קטנות מאוד ושוליות שהתרכזו בדרך כלל סביב דמות של מנהיג סקוים שהיה הכוח העיקרי של כל הפעילות. קבוצות אלה לא הידשו דבר מבחינה אידאולוגית או מבחינת דפוסי התארגנות הציונים וקיומם היה לזמן קצר באופן יחסי. לאחר הקמת המדינה כמעט ולא נמצאו קבוצות שתן חסרות זיקה ארגונית ואידאולוגיה למפלגות הציוניות. בגאבס, למשל היתה התארגנות ציונית דתית שהתנהלה בישיבת "תורה וחיים" של חיים חורי. בנו, ינון חורי, הוא שניהל את הפעילות מבלי שהיה קשור לאחת מהתארגנויות הדתיות הקיימות בתוניסיה או לסניפים הקשורים לפעילות תנועות אחרות בעירו. הפעילות באה לידי ביטוי בלימוד העברית, באסיפות ציוניות,

מחנה קיץ. הם אף הצטרפו להכשרה של תורה ועבודה. בצמאק פעלה תנועת צעירי אוחבי ציון ללא קשר לגופים ציוניים עולמיים לפחות עד 1947. האידאולוגיה שלחם היתה כמעט זהה לזו של צעירי ציון אך הם היו עצמאיים לחלוטין. ב-1947 הם התבצלו וחלק מהם הצטרף לפועל המזרחי. גופים דומים פעלו גם בעיר תונים. אולי במחאה לפוליטיזציה הרבה במחנה הציוני אך הם לא החזיקו מעמד והיו חסרי השפעה ממשית על החיים הציוניים.

ג. הבחירות לקונגרס הציוני הכ"ב (1946)

תביטוי הממשי לכוחם של הזרמים השונים היה בבחירות לקונגרס הציוני הכ"ב שנערכו בתוניסיה ב-7 באוקטובר 1946. חודשים רבים לפני תחירות היו מאבקים בין התנועות השונות על הרכב ועדת הבחירות ועל ארגון יום הבחירות. מעבר לענייני נוהל אלה התנהל המאבק הממשי בערים השונות על אהדת המצביעים. המתח עלה וגאה לקראת יום הבחירות. המש רשימות הציון את מועמדיהן: הרביזיוניסטים, שהעמידו בראש הרשימה את רוברט ברונסביג אפרים לוזון וזברת רחל רוסי.²⁷ השומר הצעיר שאך החלה לחדש את פעולתה, רשימה אישית של עו"ד מתיו גנס מצמאק בראש רשימת "התאחדות", רשימת תורה ועבודה ורשימת איחוד והגשמה שבראשה עמד הד"ר מרטווס ואיחדה את צעירי ציון עם עשרת ציון מג'רבה. תוצאות הבחירות היו כדלקמן:²⁸

העיר	אוכלוסייה	שוקלים	רביזיוניסטים	איחוד והגשמה	תורה ועבודה	התאחדות השומר הצעיר	סה"כ מצביעים
1. תונים	34193	5100	360	177	262	45	914
2. אריאנה	3128	594	66	70	11	1	151
3. לה גולט	2577	364	37	26	8	2	74
4. לח מרסה	405	26	3	0	1	0	4
5. בו סיס	51	17	4	1	1	0	24
6. סוסה	879	127	138	15	176	11	467
7. מוקנין	612	132	0	0	2	1	115
8. בז'ה	1011	242	38	33	1	5	80
9. ביזרט	1037	187	69	5	3	0	78
10. פריביל	323	122	20	1	2	5	42
11. נאבל	2058	200	56	39	2	0	98
12. צמאק	4223	1477	325	6	82	76	489
13. מדנין	828	197	31	25	66	10	135
14. ג'רבה	4294	970	4	517	2	0	523
15. זרזיס	1026	265	5	187	10	8	211
16. בו גרדן	675	182	4	124	10	7	145
17. גאפצה	639	116	59	6	38	0	106
18. נפטה	131	55	3	0	29	0	32
19. סירואן	168	146	85	2	7	6	100
20. מנזל בו זלמה	48	31	29	0	0	0	29
21. הג'ב אל עיון	107	28	18	0	8	0	27
22. המם לין	674	145	11	0	19	1	32
23. סולימן	161	41	31	0	6	0	37
סה"כ	12334	2334	1665	1427	694	135	4282

הבחירות האחרונות שהיו בתוניסיה ב-1933 התקיימו בשמונה ערים ואילו בהירות אלה נערכו ב-26 מרכזים שונים²⁹. עובדה זו כשלעצמה מוכיחה על הנפיצות הרבה של הרעיון הציוני בגווניו. לא תמיד היתה נחירה למצביעים אופיה של חרשימה אליה הצביעו. כך למשל כותב בנו של הרב הראשי ליהודי גאנצה למזכירות ועדת הבחירות את הדברים הבאים: "[...] הנני מודיעים כי מה בגנצה אין לנו שום תנועה לא ציונית ולא רביזיוניסטית ולא מזרחית, ורק אני כפעם בפעם משתדל ב"ה על ידי נאומים והגיגות לקבץ כספים בשביל ק.ק.ל.³⁰ עדות מקרית זו מלמדת על דפוסי הפעילות הציונית בקהילות היהודיות הקטנות. בן הרב אוסף כספים לקרנות הלאומיים כחלק מפעילותו. ברור לו ואולי גם לאחרים כי מדובר בתרומה למען ארץ ישראל אך אין כל משמעות לזרמים הציוניים. למרות דבריו של אברהם הכהן הרי שתרביזיוניסטים קיבלו את רוב הקולות בעיר, לאחר מכן תורה ועבודה ואף השומר הצעיר זכה בשלושה קולות. דומה כי החסבר לכך קשור בתעמולה שהתנחלה במקומות אלה בסמוך לבחירות. סבירה להנחה כי בני משפחה מסוימת מעיר סמוכה, כמו גאבס למשל, יצאו לגאנצה בכדי לקרוא ליהודים שם להצביע עבור מפלגתם. ייתכן כי בני משפחתם היו בין המצביעים³¹.

התנונים מממדים על מקומה של הציונות בקהילות השונות. בערים הגדולות, במיוחד בתוניס הבירה ובפרבריה, מספר המצביעים קטן יחסית לגודל האוכלוסיה היהודית. בערים הבינוניות כמו: סוטה, צפאק, מספר המצביעים גדול יותר יחסית לגודל האוכלוסיה. בקהילות הקטנות אהוז המצביעים יחסית גבוה. יוצאת מן הכלל היא הקהילה בג'רבה שם מספר המצביעים דומה יותר למצב בערים הבינוניות מאשר לערים הקטנות למרות שאופיה דומה יותר לערים הקטנות. התופעה היא מעניינת שכן דפוסי ההצבעה במקום נתון למרות דתית זה ברורה היו צריכים להיות משמעותיים יותר. החסבר לכך הוא שג'רבה היא עדיין תברה מסורתית מאוד גם במושגים תוניסים. כבר נוסחנו לדעת כי בהברות כאלו הציונות חלשה יותר מאשר במרכזים המתבוללים והמתקדמים יותר. נתוני ההצבעה, כמו מעמדו של הרב אוזיפה כהן כמנהיג הציונים במקום, מצביעים יותר מכל על מקומה של הציונות בקהילת זו.

מסקנה אחרת היא כי במרכזים הגדולים והבינוניים יש פיצול של התמיכה בגוונים השונים של הציונות. ככל שמדרימים, לאזורים הפחות מודרניים, כך גם ממלא התמיכה היא בגוון אחד של הציונות, במסרה זה התמילה היא בעיקרה ברביזיוניזם. יוצאת מן הכלל היא התמיכה של הציונים בג'רבה, זרזיס וכן גרדן עם רשימת איחוד והגשמה. רשימה זו היתה מזוהה עם צעירי ציון. העובדה שדפוס ההצבעה היה רק עבור רשימת אחת מוכיחה כי היתה הענות וציינות לקריאה של הרב אוזיפה הכהן לתמוך בתנועה זו. העובדה שחבר הוצב במקום הראשון ברשימה היתה ללא ספק הסיבה העיקרית להצבעה. יש הבדל בין קריאת הרב להצטרף לתנועה הציונית ובין קריאתו לתמוך בקבוצה זו או אחרת בקרב האוהדים

את הציונות. תנועת צעירי ציון ללא ספק נהנתה מהתמיכה המסיבית של קהילות אלה. מתוך 1427 קולות קיבלה התנועה 828 קולות כשלוש קהילות אלה שהם כ-60 אחוז מכלל הקולות שקיבלה התנועה. המסקנת המתבקשת היא פשוטה ומתייחסת לכוחה ומקומה של צעירי ציון במסגרת הכלל ציונית. ללא תמיכה זו וללא הצבתו של אוזיפה הכהן ספק רב אם היתה מגיעה לחישג כה נכבד.

שליטתם של הרביזיוניסטים היתה כמעט מוחלטת בכל הערים בתוניסיה. הסיבות לכך קשורות בעתונות התנועה, העתונות הציונית היחידה המשמעותית, ביכולת הארגונית שהתבססה על תנועת הנוער בית"ר ועל פסוות האינדאולוגיה הציונית. שתי תנועות חדשות הצליחו בקושי רב. השומר הצעיר רק התארגנה בסמוך למערכת הבחירות ולכן ממילא לא יכולה היתה להיות אלטרנטיבה שקולה לכוחות האחרים. מחצית מכותה בא לה מחעיר תוניס איפה שפעל יצחק לוזון. לעומת זאת תורת ועבודה, רשימת חדשה אף היא, הצליחה לסחוף תלק מהציבור היהודי והיא זכתה בהישג נאה יחסית לתנועה שאך נוסדה ושהיתה ביריבות עם כוחות דתיים אחרים בדרום תוניסיה. מאבק זה בתוך המחנה הדתי מוכיח על הכדלים משמעותיים למדי ביחס לדת. תמנהגה הדתית בדרום תוניסיה לא קיבלה את התפיסה של תורה ועבודה המסונפת ממילא לרשימת עולמית. הם רצו את השליטה על נאמניהם באופן ברור.

3. תפיסת הציונות

אין ספק כי חברי צעירי ציון ביסאו בצורה השלמה ביותר את התפיסה החדשה של הציונות בתוניסיה, ולא בכדי. צעירים אינטלקטואלים אלה חייבים היו לתציג מסכת כוללת שתתן פתרון ברור ומלא לנוער המבקש להצטרף לתנועתם. "מטרות צעירי ציון הן פשוטות מאוד: הזדה לציון בכל המובנים: תרבותי (עברית, יהדות), כלכלי (הינוך מקצועי), סוציאלי (הסתדרות הקלאית וקיבוצית), פוליטי (מדינה יהודית). הננו רוצים לתח למילה 'ציוני' מובן שלא היה כאן מעולם. ציוני הוא זה אשר רוצה להגשים בארץ ישראל. בהסרת התפקיד המסריע אשר למעמד הפועלים בתחיה העברית, בהסרת ערך ארגונו של הפועל בהסתדרות, הננו רוצים להקים קיבוץ בארץ ישראל. מתוך לצד האינדאולוגי בהגשמה זו, הננו חושבים שיצירת קיבוץ עם רוב תוניסאי ישמש דחיפה לעליה צפון אמריקאית גדולה וזה חשוב"³³.

תפיסה ציונית כוללת זו באה להסביר כי הדחיפה להגשים בארץ ישראל אינה רק פרי של ארועי המלחמה אלא גם הוצאה של תפיסה אינדאולוגית המבקשת לשנות את אופיו של היהודי התוניסאי ואת כל דרך חשיבתו. ההגשמה אינה רק עצם העליה לארץ אלא תכונות לקבל עליך את כל המשמעותיות של ההגשמה. בתפיסה שלחם הבוונה היתה בראש וראשונה להגשמה בקיבוץ. הקיבוץ נתפס לצורת החיים היחידה היכולה לענות על כל הציפיות של חברי התנועה. זאת ועוד, הם מקוים לראות בפעולתם את נקודת המשען לעליה של הציבור היהודי התוניסאי ואף הצבון אמריקאי.

החולשה של המיסה שכזו היא בחינתה ממוקדת באופי הנשמה מאוד ברור. לא תיתכן עליה שום לארץ ישראל. העליה תייתב להיות אך ורק לקיבוץ. בכך מנעו מעצמם צעירי ציון רבים שאולי חיו מוכנים להצטרף לתנועתם אך לא בתנאים אלו. הצורך בעליה היה נחלת כל המפלגות באופן מובהק אך רק בקרב צעירי ציון היתה מחויבות כה עמוקה לאופי ההגשמה בקיבוץ.

תפיסה דומה לזו של צעירי ציון באה לידי ביטוי דוקא בקרב הציבור היהודי הדתי בג'רבה. הצורך בעליה ובהקמת מדינה יהודית נובע מצב היהודים בגולה לאחר המלחמה. השמדת העם היהודי במלחמת העולם השנייה מתד וחסר תבסחון בחיים בארצות יישובם של היהודים הוא המוביל את חברי עשרת ציון למסקנה כי "[...] אם אנו רוצים באמת ובתמים לחסל החשבון שקורים לו גלות צריכים לתת לב שיהיו כל מעשינו מכוונים אך ורק למטרה אחת שקורין לה גאולת ואין זה רק מצות הכלל אלא שכל פרט וכל יחיד צריך לשים לב שכל מעשיו יהיו מכוונים למטרה הסופית לגאולת עם ישראל וארץ ישראל, וטבעי הדבר ובעזרת צור ישראל וגואלו אם נלך בדרך זו עם ישראל שהוא עם קשה עורף למדות הכלל ונגד הכל נוכל סוף כל סוף להגיע למטרתנו מדינת היהודים עם רוב יהודי ניכר בארץ ישראל משני גדות עבר הירדן"³⁴.

בתפיסה זו שלושה יסודות תרואיים להתייחסות. האחד, הצורך בחיסול הגלות. צורך זה נובע בראשוראשונה ממצבו של העם היהודי בגולה לאחר המלחמה והעובדה שהיהודי בכל מקום בעולם "[...] אינו בטוח על יום המחרת ואינו יודע מה ילד יום וסאילו הוא יושב על תבולקן"³⁵. הארועים הסרגיים האלה לא חוצגו כאתגלה דגאולה. גם לא היתה התייחסות לקדושתה של ארץ ישראל. ימות המשיח המקובלים כל כך על חוגים דתיים, דוגמת אלו בג'רבה, לא הוזכרו בהמבר של הכותבים. כלומר הצורך בנטישת הגלות הוא צורך הנובע באופן ברור ביותר מתפיסת המציאות הפוליטית-חברתית בג'רבה. היסוד השני הוא המחויבות של חברי לעליה לארץ ישראל. אם ימות המשיח חיו צריכים להיות מאורע בעל אופי קולקטיבי הרי שכאן "[...] אין זה רק מצות הכלל אלא שכל פרט ופרט וכל יחיד

יחיד [...] כלומר, המחויבות של הפרט להגשמה היא רבה. היסוד השלישי הוא ההתייחסות לגבולותיה של ארץ ישראל. רעיון זה יכול היה להתאים לתפיסת הדתית של גבולות הארץ אך בניסוחו כאן הוא קרוב יותר לתפיסות שהוצגו על ידי הרביזיוניסטים. למעט הרביזיוניסטים לא הציגה שום קבוצה ציונית התייחסות כה ברורה לנושא גבולות הארץ.

ייתכן שהנקודה השלישית שהועלתה לא היתה מעוררת תשומה לכ מיוחדת אלמלא העובדה שבתמסך מתייחסים הכותבים לעובדה שעולים לארץ ישראל מבקשים לא להיות בקיבוצים ורוצים ל"חיות חיים פרטיים"³⁷ בעיר. "חאם אין זו בגידה בעמנו?" אין ספק שחברי התנועה ראו את אופי ההגשמה אך ורק בחיי הקיבוץ שכן

"הוא מתנהל על ידי מנהלים ומשגחים שרכשו להם הרבה ידיעות וכשרונות הן על ידי הרגל העבודה והן על ידי טבעם ובריאתם וגם על ידי העבודה השתופית וכל אחד ממלא החלל שחסר חברו וכל אחד עוזר בכשרונותיו המיוחדים [...]"³⁸.

משמעות הדברים היא ברורה. תנועת עשרת ציון ראתה את אופי ההגשמה רק במסגרת הקיבוץ שהוא חתריון האידיאלי לקיום היהודי ורק הוא יוכל להתגבר על הדברים הנפסדים שדבמו ביהודים בתקופת הגלות. הנה כי כן יוצא כי האידיאולוגיה של עשרת ציון יונסת משני מקורות עיקריים: הרביזיוניזם מזה בכל מה שקשור להקמת המדינה, רוב יהודי וגבולות הארץ. מאידך הם יונקים גם יסודות מצעירי ציון בכל מה שקשור למחויבות הפרט ולאופי ההגשמה בקיבוץ. מה חיו הסיבות לכך? האם נסיון החיים שלחם באי ג'רבה, אי מבודד בתוך אוכלוסית ערבית, חיים חמקעם שנותפים בהם תהנסו תחת הנהגתם של הרבנים, האם ייתכן כי צורת החיים בקיבוץ נראתה להם הקרובה ביותר למודל זה של התייחסות חאם יכול להיות כי הם חושפעו מתשלטים בצורה כזו שהביאה אותם למחשבה שרק הקיבוץ הוא צורת חיים אידיאלית. גם אלה וגם אלה חן סיבות אפשריות.

את תפיסתם של צעירי ציון בנושא העליה ואופן ההגשמה בארץ ישראל ניתן למצוא במושג חלוציות. החלוצ, בתפיסה זו הוא זה המבקש לעלות לארץ ישראל להיות בה חיים אתרים, שרי: הגשמת בקיבוץ, ועד עלייתו יעסוק בחכשרה. החכשרה של החלוצ היא בשני נושאים מרכזיים: תאחד, עבודה חקלאית כחלק משינוי בדפוסי החיים של היהודי בגולה, וחשני, העברית. הצורך בחכשרה היה פועל יוצא טבעי ביותר של העדר רשויות עליה מתד וחצורך להכין את העולים לקראת התמודדות עם המציאות בארץ. זאת ועוד, החצטרפות לחכשרה היא הביטוי העיקרי של כוונת החבר בתנועה להגשים במלוא מובן המילה בעתיד. תפיסה זו של החכשרה היתה קטורה ביחסה של התנועה לפרודוקטיביות של מקצועות היהודים. הם סברו כי חתק המקצועי של חעם היהודי אינו נורמלי והדרך לשנות זאת היא עבודת הכפיים, הם מודעים לכך שאין באפשרות כל חברי התנועה להיות בחכשרות שכן קשה מאוד בתוניסיה לאתר חוות חכשרה. הם מקנים כי כנצף יהיה מעמד כועלים ראוי לשם³⁹.

תנועת צעירי ארבעי ציון מצפאקף הגדירה עצמה כתנועה חלוצית, סוציאליסטית ופרוגרסיבית. "להיות ציוני - מסביר אחד מראשי התנועה - אין משמעו להיות בעד מדינה יהודית, אלא להשתתף בתהליך ההגשמה של המדינה ולעלות לארץ ישראל בכדי לבנות את הארץ"⁴⁰. כלומר משמעות הציונות היא בעליה לארץ ישראל. בנושא החכשרה הסבירה מנחיהג התנועה כי "החכשרה היא שיקום פיזי, אינטלקטואלי ומוסרי של העולה. הגוף צריך להתרגל למטאף פיזי של תשע שעות עבודה ביום, שכן החיים בגולה ניוונו את היהודי. החכשרה היא הכנה לחיים משותפים, מעין גישור בין החיים הקולקטיבים שחיים בארץ ישראל לבין

האגואיזם האינדיבידואלי, שבו הי היחודי בנוסף. ההכשרה מחנכת לחיים ביחד, מאפשרת לימוד הידע הדרוש לחיים ההרשיים (פיתוח הקלאי, חכמת תקציב ועוד...). ולימוד העברית⁴¹. כל זה במטרה להכשיר את העולה לא להיות במצב נחות לאחר שיעלה לארץ (היא משתמשת במילה declassés). נחיתות זו עולה להיות האויב הגדול ביותר של הציונות.

תאגודות הציוניות בתוניסיה ביקשו לראות בפעילותן כר לפעילות ציונית בכל ארצות צפון אפריקה הצרפתית. מבחינה זו לא היה כמעט תבדל בין התנועות הציוניות השונות. הרביזיוניסטים משו רעיון זה חלכה למעשה בהקמת "הנציבות הצפון אפריקאית" של בית"ר שמרכזה בתוניסיה ומרוקו ואלג'יריה משמשות סניפים של נציבות זו. באופן יחסי לתוניסיה חימה הפעילות בסניפים אלה רדודה למדי. חימה בעיה של השגת שליטה וסרות ברורים בין המרכז לבין "הפריפריה" הכל כך גדולות. כוחה העיקרי של התנועה הרביזיוניסטית בצפון אפריקה היה בזכות עתוניה שפורסמו בהרחבה ככל צפון אפריקה שכן הם היו העתונים הציוניים המשמעותיים היחידים שיצאו לאור לאחר המלחמה וייצגו חשפה ציונית ברורה.

צעירי ציון, בזכות פעילות השליחים, ראו את פעילותם בכל צפון אפריקה. הם ביקשו להנהיג את הציונות בתוניסיה בכדי שזו תוכל להנהיג את הציונות הצפון אפריקאית. הם הקימו סניפים באלג'יריה ובמרוקו אך אלה היו סניפים חלשים למדי באופן יחסי לסניף בתוניסיה גם אם מקימי הסניפים היו שליחי התנועה בתוניסיה.

תשינוי הגדול שהביאה מלחמת העולם השנייה הוא שלראשונה הוצגה בתוניסיה מסכת ציונית כוללת בתפיסתה. הציונות אינה ניתנת עוד לפרשנויות שונות אלא אך ורק לפרשנות הכוללת כפי שבאה לידי ביטוי באידאולוגיה של כל תנועה. המוסד המרכזי שאפיין את כל התנועות היה הקשר שבין אידאולוגיה לבין מעשה. קרי, הגשמה ציונית לאלתר. חויכוח בן התנועות הוא בעיקר לגבי אופי ההגשמה. בין אלה שביקשו רק קיבוץ, לאלה שהסכימו לקיבוץ דתי, וכאלה שהנושא לא היה אדמה להם כלל. כל התנועות ינקו את תפיסתם גם ממערכת היחסים שחיתת בינם

לבין המרכזים של תנועותיהם כמו מחשבות פוליטיות פנימיות בתוניסיה. הציונות כעת אינה עוד זרם חברתי אלא התארגנות פוליטית ברורה עם אידאולוגיה חד משמעית ואופרטיבית. מבחנה של הציונות יהיה בהגשמת.

4. ההגשמה הציונית

מבחנה העיקרי של הציונות בתוניסיה היה ביכולת ההגשמה. פיתוח ההשקפה בדבר הצורך והמחויבות האישית להגשמה לא היו מספיקים, ואולי אף בטלים בשישם,

אלמלא חימה הגשמה ציונית ממשית. ואכן השוני המשמעותי ביותר בין הציונות קודם למלחמת העולם השנייה לבין הציונות לאחר המלחמה הוא במאמצים שהשקיעו האגודות הציוניות השונות במימוש של מרכיבי האידאולוגיה באופן המלא ביותר. כמה מביטויי מאמצים אלה מוברים היו עוד מהתקופה קודם למלחמה כמו: לימוד העברית, פעולות צופיות ומחנאות, אסיפות חסברה ציוניות ועוד. הביטויים החדשים של המעשה הציוני היו העליה, ההכשרה וההגנה העצמית. ייחודם של תחומי פעולה אלה הוא בעובדה שכולם קשורים לנושא העיקרי שעניין את התנועות והוא נסיסת החיים בתוניסיה ועליה לארץ ישראל, תחומים אלה היו ההוכחה המשמית להצלחתה של תנועה ציונית זו או אחרת. מכיון שמעמדה וחשיבותה של התנועה נקבעו לא מעט על פי יכולת ההגשמה של התנועה הרי מפילא היה זה תחום גם למאבקים בין התנועות.

א העליה וההעפלה

העליה לארץ ישראל חימה הביטוי העליון של ההגשמה הציונית, של התפיסה החדשה של הציונות בתוניסיה, נושא זה העסיק יותר מכל נושא אחר את האגודות והתנועות הציוניות השונות. את העליה של יהודי תוניסיה בתקופה זה ניתן לחלק לשתי קטגוריות. האחת, העליה בהתאם לרשימות עליה שנשלחו לתוניסיה. השנייה, ההעפלה, קרי השתתפותם של יהודי תוניסיה בתהליך ההעפלה שאפיין את התנועה הציונית העולמית בשנים 1945-1948.

1) העליה בסרטיפקטים

כתוצאה מחשינוי ביחם של המוסדות לארצות האיסלם הוקצו רשימות לעליה של יהודים מצפון אפריקה במסגרת ההסכמה שבין הממשל הבריטי בארץ ישראל לבין נציגי הסוכנות. לצפון אפריקה יועדו 100 סרטיפקטים מתוכם 30 לתוניסיה. עליה זו יצאה לפועל רק במחצית 1945. קדמה לעליה זו עליה של שלושה מחברי צעירי ציון בתוניסיה לקיבוץ בית אורן⁴². בבית אורן הקימו השלושה את הגרעין הצפון אפריקאי. מסרתו של הגרעין הייתה כפולה. האחת, לשמש גשר בין ארץ ישראל לבין התנועה בתוניסיה. במסגרת זו הם הוציאו לאור עלון קשר הנקרא נתיבנו המתאר בפירוט רב את חיי הגרעין בארץ ואף את חיי התנועה בתוניסיה על סמך מכתבים. נתיבנו נשלח במאות עותקים לכל צפון אפריקה. בכך הם קיוו להוות את הגרעין שיקלוט את העולים החדשים מצפון אפריקה. המסרה השנייה, חימה ללחץ על מוסדות הישוב, ובעיקר על מחלקת העליה ומחלקת הנוער והחלוץ, לשלוח רשימות עליה נוספים וחומר תעמולה. פעולה זו חימה דומה לפעולות של ארגוני עולים למעט העובדה שהם הציגו מראש את רצונם בקליטה רק בקיבוץ. בעליה הגדולה בסרטיפקטים שתגיע בנובמבר 1945 יגיעו גם

חברים דתיים שיקימו ביבנה את חגרינו הצפון אפריקאי החי שיציב לעצמו מסרות דומות לגרעין הצפון אפריקאי אם כי הצלחתו תהיה קטנה בהרבה.

בפברואר 1945 נודע בתוניסיה כי הסוכנות היהודית הקצתה 30 רשיונות עליה לתוניסיה מתוך 100 רשיונות שהוקצו לכל צפון אפריקה. באוגוסט 1945 הגיעו העולים מתוניסיה לאלג'יריה, שם שחו כשלושה חודשים עד לעלייתם ארצה בנובמבר 1945. בחודשים שבין פברואר לאוגוסט התנהל מחול שדים בתוניסיה שביב רשיונות עליה אלו. הסיבה למחול השדים הייתה חלופה שהמדינה הציונית לא הייתה מעורבת באופן רשמי בחלוקת הרשיונות. קבלת רשיונות העליה הייתה ההזדמנות הממשית של השליחים לחוכיה מהו מקומה של תנועת צעירי ציון במסגרת כלל הפעילות. מה הייתה עמדת השליחים בנושא חלוקת רשיונות העליה? השליחים חיפשו עולים "בעלי הכרה תנועתית, אשר דרכם החלוצית ברורה לפנייהם"⁴³. כלומר בעיקר את חברי צעירי ציון מתוניסיה. כאשר נודע בתוניסיה על קיומם של הסרטיפיקטים קמה מהומה "[...] החחיל מרוץ סוסים, כל עיר וכל עירה, כל תנועה וכל אגודה, כל חוג וכל איש חשוב כולם תניסו רשימות משלהם. באו גם סתם יהודים, כל לא יוצא מחוטר פרנסה ועמדה דדש רשיון על סמך אהבתו לירושלים [...] החחילו אינטליגנט בלי סוף [...]"⁴⁴. כאשר נודע לשליחים כי בכוננת הסוכנות להקצות 50 רשיונות עליה לתוניסיה הם כותבים: "[...] למה זאת? הנחוצים לנו טוב מקרים של אנשים שיכנו לקונסול שלהם בדרישה להחזירם הנתה? אנו נעביר את היתרה אל פריץ, עבור הפליטים. זה יותר חשוב מאשר לשלוח אנשים סתם"⁴⁵. השליחים גם התמרמרו על מתן שני רשיונות עליה לרביזיוניסטים מתוניסיה. בדו"ח הסיכום שלהם ביקשו לא יותר מ-25 רשיונות עבור תוניסיה. כמו כן דאגו לחלוקת הרשיונות לפי רשימות שהכינו.

עמדת השליחים עומדת לא רק בסתירה לכל תפיסת הרזרבואר של צפון אפריקה אלא גם בעיקר ללחץ שהופעל בתוניסיה לקבל את הסרטיפיקטים המיוחלים. נדמה שרק פעולת השליחים היא שמנעה עלייה גדולה יותר מתוניסיה בתקופה זו. באוקטובר 1944 כותב גביזון - נשיא המדינה הציונית - "כי בדרום תוניסיה תוכלו לשאוב הרבה מתברינו המתכוננים לעלות, ואשר מונים את הרגעים של זמן העלייה". זאת ועוד רק העדר עלייה הוא שמונע את הרחבת הפעילות הציונית במקום⁴⁶. ביולי 1945 כותבים חברי קבוצת הדגל את הדברים הבאים: "רק כעת הזדמן לנו לכתוב אליכם מפחד תנועת צעירי ציון שבתוניסיה פן תעכב לנו עליית חברינו הנדרשים אדם בעליה [...] על כל פנים יש מה לשוחח בפי עולכינו כי עוד לא גילינו לכם החקירה אשר חקרנו בכל הזמן הזה מפחד הצ.צ."⁴⁷.

"עשרת ציון" ביקשה רשיונות עליה והוקצו להם ארבעה בלבד. עבורם הסרטיפיקט היה "תרכוש היותר חשוב שיכול לקבל בכל ימי חייו"⁴⁸. בחירת המועדים בדרום הייתה באופן דמוקרטי ביותר מבין חברי החכמה של התנועה ומת רבה הייתה

האכזבה של אלה שלא זכו ברשיון הנכסף⁴⁹. טענות נשמעו בעיקר מתנועת "צעירי אוהבי ציון" מצפאק שחרגשה עצמה מקופחת ביותר (קיבלו רק ארבעה רשיונות עליה)⁵⁰.

חלוקת הרשיונות הייתה מוקד לויכוח בין תנועתית בתוניסיה כאשר הייתה אפשרות מעשית להגדיל את חלקה של תוניסיה בכלל המכסה של צפון אפריקה. גם כאן בא לידי ביטוי הפער בין האפשרויות הקיימות לבין המציאות בפועל, כאשר מי שהגביל את גודלה של העלייה היו דוקא השליחים מסיבות חקשורות לתפיסתם את העליה: את הפרימט יש לתת לתוניסיה בכל מה שנוגע לצפון אפריקה, ולצעירי ציון יש לתת פרימט בכל מה שנוגע לתוניסיה. תפיסת השליחים היא ברורה לחלוטין. הם מבקשים לעלות רק צעירים, רק חלוצים ורק כאלה המוכנים לעבודת ארמה קשה. תפיסה זו היא תפיסה של סלקציה בעליה, סלקציה המבקשת להביא רק "עליה מובהרת", תרתי משמע. אך השליחים קבעו סלקציה נוספת והיא הקריטריון המפלגתי שאם לא כן קשה לחבין מדוע התנגדו למתן 50 רשיונות עליה בתוניסיה. האם לא היו די עולים בחוות החכמה בג'רבה שלא עלו בגלל עמדת השליחים? האם לא היו די עולים מתנועתם?

פרשת העולים הלגליים יצרה גם בעייה נוספת והיא שהותם של העולים במשך למעלה משלושה חודשים באלג'יריה בהמתנה לנסיעה. זו היא מעמסה כספית גדולה ביותר עבור בנימין הכר - מזכיר המדינה הציונית באלג'יריה - וחוא גזקס היה לעזרתם של ארגונים יהודים בין לאומיים, כמו "היצם", בכדי להשיג מקורות מימון. ה"יצם" עם "היצם" היו מבוטסים על הסכס ג'וטלמני בין הכר לבין נציגי "היצם" "חברת היצם מסכימה לקבל על עצמה את סידור עולכינו ולהעמיד לרשותם בשעת הצורך אנצעי התבורה, בתנאי חדדי שאני אעזור לה בבידור כמה בעיות חקשורות בפעולתה באלג'יר ובאפריקה הצפונית"⁵¹. למרות זאת תנאי הייחש של העולים הממתינים היו בכי רע מבחינת הסזון היומי, תנאי הסניסציה, סיפול בחולים, ביגוד והעיקר התעסוקה. עבורם קבועה לא ניתן היה להשיג, אך גם לא היו נסיונות להשיג עבודה, לא הוכנה להם כל תכנית הדרכה חינוכית כי לא היה מי שיעשה זאת במקום. כאן טמון הפאדוקס שכן תקופת הסתום זו יכולה היתה להיות תקופת החכמה הטובה ביותר והחיים של נוצל כלל⁵².

פרשת העליה של נובמבר 1945 מלמדת על המתח הרב בין התנועות השונות בתוניסיה. הויכוח האידיאולוגי מחד וחצורך להגשים מאידך, הם שהחריבו את המאבק הבין תנועתי. פעולתם של השליחים ואופן תפקודם בפרשה זו מנעו עליה גדולה יותר של יהודים מתוניסיה. עליה זו הוכיחה ליחודים מתוניסיה כי ההגשמה היא אפשרית, היא בהישג ידו של כל פעיל ציוני. הפער שנוצר בין

הרצון לעליה לבין האפשרות לממש את העליה בסרטיפקטים היה הפתח הראשון לנושא ההעפלה.

לעליה ליגלית זו הצטרפו גם מספר יהודים מתוניסיה שקוו כי יוכלו לעלות על אוניה יחד עם העולים. הם נחשבו לבתלי ליגליים באלג'יריה. התקוות נזבחה, אך הבתלי ליגליים האלה החליטו להשאר באלג'יריה, להקים חבשרה עד אשר ימצאו את הדרך הטובה ביותר לעלות. קבוצת זו, יצרה לחץ על תנועתם. ההכשרה שהקימו תהיה בסיס חשוב להכשרת חירך לקראת ההעפלה. פרשח זו היתה הפתח דרבו נכנסו הארגונים היהודים האמריקאים לפעולה גם בצפון אפריקה. אין ספק שהיה זה אינטרס אמריקאי ויהודי אמריקאי לסייע ליהודים שנתקעו באלג'יריה. משנה זו ואילך תגבר השפעתם של הארגונים היהודים הבינלאומיים דבר שיגרום לחששות רבים בממשל הצרפתי. לאחר 1945 לא הגיעו עוד רשיונות עליה לצפון אפריקה דבר שחייב את היהודים לפנות, כפי שקרה באירופה, לעבר עליה בתלי ליגלית.

(2) ההעפלה

ההעפלה של יהודי צפון אפריקה לארץ ישראל החלה באופן ממשי בפברואר 1947. במאי, ביולי ובנובמבר 1947 יוצאות 3 אוניות מעפילים מחופי אלג'יריה שעל סיפונן כ-1000 יהודים. שתיים מהסיפונות - יהודה הלוי ושיבת ציון. נתפסו על ידי השלטונות הבריטים ומעפיליהן תוגלו לקפריסין ואילו השלישית, הפורצים, הצליחה לנחות בחופי הארץ אך על סיפונה היו רק כ-50 מעפילים מצפון אפריקה.

בשלביו סיום המלחמה אנו עדים לתופעה של עליה ב' ביוזמה מקומית ואישית. תופעה זו היתה ללא כל קשר לפעילות הממוסדת של התנועה הציונית. במאי 1943, במה ימים לאחר בוא האנגלים, יצאו שני יהודים מתוניסיה, גואטה אדמונד וטבח יוסף⁵³, בדרכם לארץ ישראל. יתכן ונוכל למדוד משהו על המניע לעליה זו מחוות דעת שספרו בארץ ולפיה "מצב היהודים הוא עכשיו כזה שרבים היו מסכימים לעלות ארצה. הם חזרו והדגישו כי זה עניין של 'הרגע המתאים'⁵⁴. כלומר מניע העליה קשור בארועי המלחמה בתוניסיה, קרי הכיבוש הגרמני.

דוגמה אחרת היא עלייתו בתלתי ליגלית של יהודה מצלית מצפאק⁵⁵. להצלחת עלייתו של יהודה מצלית היתה חשיבות רבה במישור הפנים תנועתי בתוניסיה "אנחנו מאוד מאושרים שהצלחנו לנעת גם בתחום 'עליה ב'. אני מקווה שלפני 'צעירי ציון' תצליחו גם אתם ב'עליה ב', שתוכיח פעם אחת ולתמיד את היכולת של פועלי המזרח'⁵⁶. כך כתב אחד מראשי התנועה לידידו בעיר הסמוכה, ואילו למעפיל שהגיע בזכות עצמו לקבוצת יבנה לפגוש בחברי הגרעין הצפון אפריקאי חדתי בתב: "בזכותך, היום, תנועתנו תופסת את המקום הראשון מנקודת ראות

הנוצית. 'צעירי ציון' לא יוכלו להתרברב שהם תגשימו כווננו. אנו גאים בד ובארבעת חברינו ביבנה"⁵⁷.

דוגמאות אלה ואחרות מעידות לא יותר מאשר על רצון של בודדים, שכנראה משקף גם רצון של אחרים, לעלות לארץ בכל מחיר, לממש את המחויבות לעליה, גם אם הפעולה נעשית באופן לא חוקי. פעולה שכזו, בכי שראינו, גורמת אף היא למתח בין התנועות על מידת ההגשמה האישית של כל תנועה. ההעפלה זו היתה מוקד לתחרות בין התנועות בחנחה כי תנועה שתוכיח שביכולתה להעלות יותר צעירים ממילא גם תחיה חזקה וטובה יותר.

תרומתה של תוניסיה להעפלה המאורגנת הגדולה של שנת 1947 היתה משמעותית ביותר. חלקו של אפרים פרידמן, מי שהיה בשתי השליחויות הקודמות בתוניסיה היה רב ומשמעותי⁵⁸. גורמים רבים דחפו את אפרים פרידמן להתחיל בהעפלה מצפון אפריקה אך אין ספק כי החשש לאבדן דרכה של תנועת צעירי ציון היה בין העיקריים. ערב כינוסו של הקונגרס הראשון לאחר המלחמה נפגש פרידמן עם יצחק טבנקין והדגיש בפניו את מצב התנועה " [...]. מצד אחד התפתחות מהירה, הכשרה ולחץ קשה לעליה לקיבוץ, ומאידך מחסור בסרטיפקטים ותוסר יכולת להעלות את הפעילים, דבר שמעמיד בסימן שאלה את בעיות ההגשמה ועשוי, חלילה, לעצור את התפתחות התנועה"⁵⁹.

לצורך תחלת הפעולה גויסו חברי הקורס הראשון להגנה בצפון אפריקה. מתוך 13 פעילים היו 8 חברי צעירי ציון מתוניסיה והם היו הכוח המרכזי שגייס את המעפילים מכל רחבי צפון אפריקה. בין מאי 1947 למרץ 1949 יצאו כ-15 אלף יהודים מצפון אפריקה לישראל בין ישירות באוניות שיצאו מחופי אלג'יריה לישראל ובין בהפלגות או סיסות לצרפת ומשם לארץ ישראל. מרבית המעפילים היו ממרוקו. חלק קטן מתוניסיה ומיעוט מאלג'יריה. חלקה של תוניסיה בכלל ההעפלה בתקופה זו היה כ-300 מעפילים רובם מערי הדרום ובמיוחד מצפאק. מרבית העולים מתוניסיה עלו באופן ישיר על האוניות שיצאו ישירות מאלג'יריה לארץ ישראל.

ההעפלה מצפון אפריקה יצרה דפוס חדש בפעילות הציונית, דפוס לפיו קבוצה אחת, במקרה זה צעירי ציון, פועלת למען כל יהודי צפון אפריקה. העובדה שתנועת צעירי ציון נרתמה לפעולה זו היתה תוצאה של מצב התנועה, של חלחך שהפעיל אפרים פרידמן על הסוסד לעליה ב' ושל הרצון העז של רבים לעזוב את צפון אפריקה. העיתוי שבו פעלה בתנועה למען ההעפלת יהודי צפון אפריקה היה המתאים ביותר וחוא שהביא להצלחת הפעולה שמשמעותה הוא פתיחת שערי צפון אפריקה לעליה גדולה ורחבת של יהודים. בכך הגשימה התנועה חלקה למעשה את משמעות חייתה תנועה צפון אפריקאית.

במישור הפנים תוניסאי אין כלל ספק שתרומתה של צעירי ציון למפעל ההעפלה היתה משמעותית ביותר, יותר מכל תנועה אחרת. למעשה ברגע שיצאה האניה הראשונה הפך תהליך ההעפלה לתהליך סטיכי שלא ניתן היה עוד לעוצרו. מספר הפעילים של צעירי ציון לא היה גדול אך הם היו חכמה המניע של כל ההעפלה יחד עם השליחים שהגיעו מארץ. להצלתה הגדולה של צעירי ציון היה גם מהיר כבוד. לא כל ראשי התנועה הסכימו למהלך זה. הם חשבו שהתפרסות התנועה על פני כל צפון אפריקה ופעולת ההעפלה תבוא על השבון הפעולה החינוכית והכשרת הקאדרים בתוניסיה. המאבק בין השליחים לבין ראשי צעירי ציון, ובראשם אנדרי בלישה, החסתפחית של צעירי ציון, תוך כדי ההעפלה, עם תנועת דרור העולמית והשמיעות על העזר הנאי כשרות במסבחים הקיבוציים בארץ גרמו בסופו של דבר לפילוג בתנועה⁶⁰ ומעבר התנהגה שחתנגדת להעפלה לשומר הצעיר. הפילוג היה במרץ 1948 כחודש וחצי לפני הקמת המדינה. תנועת צעירי ציון הצליחה בפרק זמן קצר ביותר להגשים למעשה את מצעה. הם שפתחו את שערי צפון אפריקה לעליה גם אם מספר העולים שעלו בפועל מתנועה זו היה קטן באופן יחסי. כך למשל ראשי התנועה עלו כולם לאחר הקמת המדינה. התנועות האחרות בתוניסיה לא השתתפו בארגון ההעפלה אך בהחלט נטלו בה חלק כמעפילים מן השורה. בנושא זה לא היתה מחלוקת בין התנועות שכן זירת הפעולה עברה מתוניסיה לאלג'יריה.

פעולת ההעפלה היתה ביסודה פעולה בלתי ליגלית הן מבחינת אפשרות הכניסה לארץ ישראל והן מבחינת האפשרות לצאת מצפון אפריקה. העובדה שיחודים מתוניסיה, שבמשך עשרות שנים של תיים תחת שלטון קולוניאלי למדו לציית לתוראות השלטון ולשמור על חסד הציבורי, מרחיבים עוז ומסרים את כל כללי המשחק שבין הקהילה היהודית לבין השלטון הצרפתי, מכמת על האכזבה הגדולה מצרפת ועל נחישות החלטת להגשים את האידיאולוגיה הצינגנית. משמעות היבר היא שאם הצרפתים היו מוכנים להפקיר אותם בזמן הגרמנים, ללא כל עזרה, הרי שאין עוד משמעות לכל מערכת היחסים שהיתה בעבר בין היהודים לבין השלטון הצרפתי. זוהי המשמעות העמוקה של המלחמה כנקודת מפנה.

ב. התנהגות והאצ"ל בתוניסיה⁶¹

1) ההגנה

הנסיון הראשון לחקים תא של ההגנה בתוניסיה היה בשלהי 1943 על ידי השליחים שהגיעו לתוניסיה. אחת הפעולות הראשונות של השליחים היתה השבעת ארבעה מחברי תנועת צעירי ציון להגנה. "עשינו את זה - סטביר אפרים - נחנך זה שהחלטנו שאנחנו יכולים לעבוד אם יהיו לנו שנים שלוש, מספר אנשים שאפשר לסמוך עליהם במאה אחוז"⁶². כלומר הסיבה העיקרית להקמת ההגנה היא הצורך לרכז קבוצת נאמנים ללא סייג תוך ניצול חיוקרה ממנת נהנו כשליחים מארץ

ישראל. כהצדקה לכך יטענו השליחים כי יש צורך לארגן הגנה בכל גולה, קל והומר גולה מוסלמית. היתה זו חלק מתפיסת הגולה שאפיינה את המוסדות בארץ, יהודים שחנתסו במאורעות והיו חלק מהמערך הבסחוגי של היישוב. ההגיון שהנחה דך מחשבה זו היה מוסעה. ראשית, ההכרות שלהם עם יהדות זו היתה מועטה אם בכלל קיימת. שנית, הם היו בלתי ליגליים בתוניסיה. שלישית, הגדרת המשמעות המוסלית עליהם לא כללה את הקמת ההגנה והשליחים לא ידעו אם יש צורך אובייקטיבי להקמת סניף ההגנה.

בהעדר רציפות בפעולת השליחים לא התקיימה רציפות גם בפעולות ההגנה בתוניסיה. כאשר יתזר אפרים פרידמן בראשית 1947 לאלג'יריה הוא יארגן קורס למדריכי ההגנה בו ישתתפו 8 חברים מצעירי ציון מתוניסיה. אלא שחברי ההגנה שעברו את הקורס נשלחו למשימות שונות הקשורות בהעפלה וממילא נכגעה כל עבודת ההגנה.

מראשית 1948 אפשר למצוא עבודה מסודרת למדי של ההגנה בתוניסיה: הפיקוד על ההגנה חופקד בידיהם של מקומיים, הזכנו תכניות מפורסות מאוד להגנת הגטו חיתודי, בתקציב הקיים נרכשו אמצעי לחימה שכללו תח מקלע, רימונים, חמר נפץ וכדורים. דו"ח ההגנה לחודשים יוני-יולי 1948 מתאר כדלקמן את המצב: הפעילות העיקרית נעשית בשלוש ערים מרכזיות: חוניס, גאבס, באג'ה. לכל הערים 9 מדריכים שעברו את הקורסים בצרפת, 4 מחס פועלים בשכר. מאגר הנשק כלל 4 תח מקלעים מסוגים שונים במצב אחזקה לקוי ביותר ו"אין לקחת אותם בחשבון לפעולה"⁶³, 9 אקדחים משוששים ו-6 רימונים. נשק זה לא יכול היה להגן על כל תוניסיה. בראש ועדת הבטחון עמד עורך הדין פול גז, וועדות נוספות היו פעילות בערים שונות, בעיקר בגאבס. עד עתה מרבית תנועות הנוער שימשו כנסציאל להגנה. כעת הוחלט על שינוי בגישה שכן חברי תנועות הנוער שאבו לעלות ולא היתה המשכיות לעבודתם ולהשקעה שהושקע בה. חוקם שרות ידיעות חובבני למדי שעיקרו תרגום חומר מעתונות ערבית ואיסוף ידיעות ברחוב. תועברו קורסים בתוניס לחברי ההגנה בשעות הערב המאוחרות באולמות ספורט ובמסווה של פעילות ספורטיבית רגילה.

היה נסיון לחקים גם סניף של "אליצור" בתוניסיה שחיה מסווה למגן חדתי בתוניסיה וזאת על אף התנגדותו העיקשת של פול גז. פעולה זו נעשתה על ידי הרב קפל שביקר בתוניסיה בשלהי 1948. המחשבה על ארגון הגנה דתית נבעה מהמצוקה הבסחוגית הגדולה ששררה בדרום הארץ שם ממילא היתה מרבית האוכלוסיה דתית, או לכל הפחות מסורתית מאוד, ושהשפעה של הנוכחות הצרפתית היתה קטנה יותר⁶⁴. הצעה זו, עלתה במנת אחד עם מגמות הפוליטיזציה שהיו קיימות בתוניסיה עוד משלהי שנות העשרים.

הערת לפרק החמישי

1. אצ"מ, S-32 490. "דין והשבון על מצב התנועה בצפון אפריקה לחדשי ינואר מרץ 1945". דו"ח חוכן ככל הנראה בגרעין הצפון אפריקאי בבית אורן על סמך מכתבים וידיעות שהגיעו אליהם מצפון אפריקה.
2. אק"א, ה-2 37 (1), לאברמק מיצחק לוזון, 18 ביוני 1945.
3. מח"ן, תיק 2792, 22 ביולי 1944, "הערה בנוגע לפעילויות הפוליטיות היהודיות".
4. אצ"מ, S-5 795, מבחטן לטובנות היהודית, 30 ביוני 1943.
5. שם, "דו"ח של הישיבה מ-19.3.44 בשעה שבע בערב בדירתו של הד"ר ברטווס".
6. שם.
7. שם, דו"ח השליחים, ללא כותרת מיום 23 בנובמבר 1944, ראה גם מח"ן, תיק 2792, מיום 16 בנובמבר 1944, חמביא את שמות הנוכחים בכינוס זה.
8. אלברט לוי היה יליד 1891, למד בבית ספר סטרי וכן משפטים. היה חבר נשיאות הפדרציה הציונית ב-1931 אך לא השאיר את רישומו בחיים הציוניים.
9. אצ"מ, S-5 795 דו"ח השליחים הנקרא "תוניסיה", 22 בינואר 1945.
10. אק"א, ה-2 37 (1), מיצחק לוזון לאברמק, 25 בדצמבר 1945.
11. ראה סעדון, צעירי ציון, בגלל אופיה האינסלקטואלי של הנהגת התנועה נשאר חומר רב בסכך המאפשר להתחקות אחר פעילותה של התנועה באופן יסודי למדי.
12. אצ"מ, S-44 304, ללא תאריך, "כ.ג.ג".
13. אצ"מ, S-32 384, מנדיה כהן למחלקת הנוער והחלוץ, 25 בספטמבר 1943.
14. אתק"ם, הסיבה 2 חו"ל, מיכל 1 תיק 2, מנדיה כהן לזאב, 26 ביוני 1946.
15. אק"א, ה-2 37 (1), מיצחק לוזון לאברמק, 23 באוגוסט 1945.
16. שם, 29 באוקטובר 1945.
17. שם.
18. אק"א, ה-2 37 (1), מיצחק לוזון לאברמק, 18 ביוני 1945.
19. שם, ה-2 31 (5), מיצחק לוזון להנהגת העליונה בארץ ישראל, 9 בנובמבר 1947. זהו דו"ח טיבס השליחות.
20. אצ"מ, S-32 159, מקבוצת חד.ג.ל. למחלקה לענייני נוער דתי, 27 באוקטובר 1947, הדגש במקור.
21. שם, ממרדכי כהן לד"ר קורץ, 18 בינואר 1945.
22. שם, מיעקב בוכריץ לד"ר יצחק ורפל בירושלים, 19 באוגוסט 1946.

23. על החיים היהודים בג'רבה, על הציונות וחברת דבר עברית ראת מסינג, זיכרונות, החינוך. לא ראינו לנכון לחזור על הצגת הדברים במחקרים אלה הנשענים על המקורות ששימשו אותנו בנושא זה.
24. אין כל ביוגרפיה של הרב אוזיפה כהן וגם לא ידוע על ספרים שחיבר. עובדת זו מלמדת כי הרב לא נחשב לאחד מגדולי הרבנים של ג'רבה בתקופה זו. יש לכך חשיבות בכל מה שקשור בהבנת מקומה של הציונות גם בחברה מסורתית כמו זו של ג'רבה.
25. אצ"מ, S-32 159, מיעקב בוכריץ ליצחק ורפל, 19 באוגוסט 1946.
26. כהן, מלכי הרשיש, עמ' ס"ב.
27. גברת רוסי הייתה אלמנתו של אלפרד רוסי, ממקימי המפלגה ותנועת הנוער, אחת הדמויות היותר חשובות של הרביזיוניסטים. רוסי נהרג בתקופת המלחמה לאחר שיצא בשליחות סודית של בנות חבריה. דבר פעילותו נודע בתוניסיה ולנוכח ארועי המלחמה בתוניסיה והתנהגות הנהגת הקהילה הפך רוסי לגיבור לאומי. הרביזיוניסטים ביקשו להנות מהילה זו. ברונשביג היה ממייסדי התנועה אך מאמצע שנות השלושים לא חי עוד בתוניסיה. הוא ריכז את פעילותו באלג'יריה ובמלחמת העולם השנייה היה בין מייסדי רשת החינוך היהודית.
28. החומר הקשור בבחירות אלה לקוח מאצ"מ S-5 81 ו-S-5 82. נתוני האוכלוסיה לקוחים מתוך השנתון הסטטיסטי של תוניסיה ל-1946, ואינם כוללים את היהודים שקיבלו אזרחות צרפתית. השימון ב-2 הם פהקי הצבעה מוסלמים כספק שהוכרו ככשרים על ידי ועדת הבחירות.
29. כולל גאבס ולה קף שם לא נערכו בחירות בפועל למרות שהיו שוקלים להיות כוונה לערוך בחירות.
30. אצ"מ, S-5 81, מאברחם הכהן למזכירות ועדת הבחירות הכללית, 29 בספטמבר 1946. בתוקף דברים אלו ביקש להיות ממונה על הבחירות בעיר. לימיס כתב ספר חשוב בשם הדת והלאומיות.
31. בכדי להוכיח טענת זו די אם נציין כי אברחם הכהן פעיד בעצמו בסכתב הנ"ל כי הוא חי בצפאקא ומדי פעם, בעיקר בתגים הוא מגיע לגאבצא. זהו ביסוי לתחליף ההגירה מן העיר הקטנה לגדולה יותר. בגאבס הייתה קבוצה של חברי צעירי ציון.
32. צריך לקחת בחשבון שבקהילות הקטנות מספר היהודים המתאזרחים קטן ביותר (אם בכלל קיים), מספר הילדים גדול ונשים לא נוהגות לקחת חלק בפעילות חברתית/פוליטית.
33. אק"א, ה-2 37 (1), מאנדרי בלישה למזכירות הארצית של השומר הצעיר, 25 באפריל 1944. סכתב זה נכתב על ידי אחד מראשי צעירי ציון והוא משקף את נסיגנות התנועה למצוא כוון מחשבה פוליטית. בשלב זה הם אינם מזוהים עם הקיבוץ המאוחד.

34. אצ"מ, S-32 284, "דין והשבון קבוצת הדת עטרת ציון ג'רבא (תוניסיה)", סקירה ראשונה, גליון ב', אדר ב' תש"ו. זהו הגליון השני של עיתון מודפס במכונת כתיבה שפירסמה עטרת ציון בשם תגובתנו.
35. שם.
36. שם.
37. שם.
38. שם.
39. אצ"מ, S-32 284, מגידה לכתן למחלקת הנוער והחלוץ, 25 בספטמבר 1943.
40. א.פ. סעדון יעקב, מיעקב סעדון לוייליאס קוסט, 16 באפריל 1946.
41. M. Sierra, "Le sens de l'Aekchcharah", YITON ANOAR, pp. 2-3 זהו העיתון שפירסמה התנועה. גליון זה ללא תאריך אך החומר אינו לפני 1946. מרים סיירה חיתה מראשי צעירי אותבי ציון.
42. הכוונה היא לרחל כחן, אברהם צרפתי ויצחק אברחמי, לימים עברו מבית אורן לרגבים.
43. את"ה, תיק 3/14, "עליה", 17 ביוני 1945.
44. שם.
45. את"ה, תיק 3/14, מכתב השליחים, 2 במרץ 1945. פריץ במכתב הוא פריץ ליבשנשטיין שהיה נציג מחלקת העליה בספרד.
46. אצ"מ, S-32 159, מגביזון קטורץ, 5 באוקטובר 1944.
47. שם, מתנועת הדגל למדור הדתי במחלקת הנוער והחלוץ, 29 ביולי 1947.
48. שם, מעטרת ציון למחלקת הנוער והחלוץ, 28 במרץ 1946.
49. שם, S-32 284, "דו"ח מהמזכירות של קיבוץ החכשרה, סקירה היוזבת, אוקטובר 1946.
50. שם, מיחודה כחן לד"ר קורץ, 25 באוקטובר 1945.
51. אצ"מ, S-6 3848, מהלך למחלקת העליה, 10 ביולי 1945. הכוונה היא לסייע לפליטים יהודים שתגיעו לצפון אפריקה מאירופה.
52. אצ"מ, S-6 3849, מאדוארד הלל למלדמן, 27 בספטמבר 1945. הלל היה אחד מראשי צעירי ציון ואחראי על קבוצת העולים. מלדמן היה נציג "היצ"ם". סבירה בעיני ההנחה שהלך סייע להם לכתוב המכתב בכדי לזכות בסיוע גדול יותר.
53. על השניים יש פרטים רק מתוך מסמך שנקרא "תערוכת לדו"ח" הנמצא באת"ה 1947/א, 25 באוגוסט 1943. המסמך התווה על ידי אפרים פרידמן.
54. שם.
55. על הפרשה ראה בהרחבת סעדון, התעפלה, עמ' 337-338.
56. א.פ. סעדון יעקב, מסעדון לאלעזר ישי, 31 ביולי 1946.
57. שם, מסעדון ליהודה מצליח, 7 באוגוסט 1946.

58. על התעפלה בשנים אלה ראה בן חיים. זוהי עדות סובייקטיבית על ארגון התעפלה בשנים אלה מצפון אפריקה וחיא לוקה בחסר ובאי דיוקים. לאחרונה השלמנו מחקר יסודי ומקיף בנושא זה במסגרת הפרוייקט תביגואוניברסיטאי לחקר התעפלה על שם שאול אביגור. פרשת התעפלה חיינה מורכבת וסבוכה. במחקר זה אנו מבקשים להתייחס רק לתפקיד שמלאה תוניסיה בפרשת זו ובמשמעויות הדבר.
59. שם, עמ' 257. הקטע מצוטט מתוך מכתב שכתב לאישתו לאחר הפגישה.
60. על פרשה זו ראה בהרחבה סעדון, צעירי ציון.
61. בנושא זה ראה סעדון, אידאולוגיות. זהו מאמר המרחיב ומפרט נושאים מתוך מחקרנו זה.
62. עדות בעל פה, אפרים בן חיים, מרכז המידע של פרוייקט התעפלה, עדויות כללי, 3-181, עמ' 6.
63. ארכיון פול, תיק 17, "דו"ח על תוניסיה". "פול" הוא אברהם פולנסקי מפקד ההגנה בצרפת ואחד הלוחמים היהודים בצרפת במלחמת העולם השני, מייסד "הצבא היהודי". ארכיון פול נמצא במרכז המידע של פרוייקט התעפלה.
64. שם, דו"ח פול.
65. יצחק טוביאנה, יליד תוניס, 1921. עלה ארצה באפריל 1945 והצטרף לשורות האצ"ל בירושלים. בפברואר 1947 הגיע בשליחות האצ"ל לפריס ושם תרגם חומר הדרכה לצרפתית, הדריך בקורסים והעביר נשק ממחסני המחנות הצרפתית למחסני האצ"ל.
66. טוביאנה, בהתאם לחינוכו באצ"ל, לא השאיר כל חומר כתוב ולכן עדותו בעל פה משמשת מקור עיקרי לענין זה.
67. יהודה שדה היה מראשוני העולים של בית"ר מתוניסיה לארץ. הוא עלה ב-1938. בארץ שמש כנוטר ובפרוץ מלחמת העולם השני הצטרף לצבא הצרפתי במסגרתו נלחם בתזית הסגורית. לפי עדותו נפגש ביוני 1943 עם אליהו דובקין (מנחל שהלכת העלייה) ערב צאתו לצפון אפריקה. לאחר כשנה שהיה בתוניסיה, עזב באפריל 1944 וחזר שנית ביוני 1946. ביולי 1947 נקרא לפריס וקיבל שם שליחויות שונות.
68. דוד דנון שרת בהגנה עד 1938. הצטרף לאצ"ל ב-1941. באצ"ל פיקד על מחלקת ירושלים. בסוף 1945 נאמר ונאכץ לעזוב את הארץ. הוא הגיע לג'נבה וחלל את לימודי הרפואה. את שדה הכיר בפריס אך לא ידע מאום על תוניסיה. כינויו המחתרתי היה רמי.
69. משה ארנס לימים שר הבטחון בממשלת ישראל.
70. מ"ז, תיק כ 1/2/18/18, מדניאל למסה בפריז, 10 ביוני 1948.
71. שם, 14 באוגוסט 1948.
72. כל נושא היחסים בין יהודים לבין מוסלמים בתוניסיה לאחר מלחמת העולם השני לא נחקר גם על ידי החוקרים המוסלמים. החומר שפירסם, שאנאלוד,

88. מח"ן, תיק 2793, 31 במאי 1948, "הערה" בנושא "אנסי ציונות".
89. שם, "הערה" בנושא "מתנדבים יהודים ותוניסאים מוסלמים לפלשתיין", 5 בדצמבר 1947.
90. מח"ן, תיק 1871/1 משרד החוץ הצרפתי למושל הכללי בתוניסיה, 4 באוגוסט 1948. חוזר מספר IP-205 מטעם שירות המידע והעתונות של משרד החוץ הצרפתי.
91. סרייב, עמ' 71.
- אינו משמעותי כלל ועיקר. בנושא יחס של צרפת לציונות ראה אביטבול, הארץ המובטחת. פרסל.
73. מח"ן, תיק 2792, "הערה" בנושא "הציונות", המסמך מתאריך 23 באוגוסט 1944. חידושה מתייחסת לידיעה בעתון מתאריך 6 ביולי 1944.
74. שם, "הערה" בנושא "מוסלמים וציונים", 3 ביולי 1944.
75. כל נושא התגובות נאסף במח"ן, תיק 1871/1. חשוב במיוחד המסמך המסכם של המושל הכללי של תוניסיה אל שר החוץ הצרפתי מיום 10 בדצמבר 1947.
76. מח"ן, תיק 1871/1. תרגום מערבית של מאמר מחתון אל ז'דה מיום 10 במרץ 1948.
77. משפחת שמאסה היתה משפחה של סאידיים בתוניסיה. מתוכה יצא קאיד ששימש גם כשר האוצר של הברי. משפחות בקרי ובוג'נאח היו משפחות עשירות מאוד באלג'יריה. מערכת יחסיהם הכלכליים עם צרפת מהד ועם הצר הדאי האלג'יראי מאידך היתה בין העילות לכיבוש אלג'יריה. ראה בורדיבה, חי (1944-1951), עמ' 107-101.
78. שם, עמ' 103.
79. שם, עמ' 105.
80. LA GAZETTE D'ISRAEL, גליון 177, 10 ביוני 1948. בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה כמעט ולא יצאו לאור עתונים יהודים. כפי שכבר הדגשנו, העתונות היתה כלי המבטא העיקרי של תיחות בהיעדר מקורות אחרים משמש לנו עתון זה המקור היהודי לניתוח התגובות היהודיות ונראה לנו שאין חדר מקרי.
81. ראה למשל, שם, גליון 2, 27 בדצמבר 1945, פרסל פלס מספרת את חזיוניה מנסיעה לארץ ישראל בתאור מפורט ביותר, או בגליון 3 (3 בינואר 1946). תמונה של עולים תוניסאים באלג'יריה או תמונה של מעפילי תוניסיה בקפריסין.
82. מח"ן, תיק 1871/1. מחמושל הכללי של תוניסיה למזכיר הממשלה התוניסאית. 21 במאי 1948. חביסוי הופיע בעתון אל ז'דה מיום 19 במאי 1948.
83. מח"ן, תיק 2793, מסמך ללא תאריך אך לא לפני 20 במאי 1948, שם המסמך: "חד הארועים בפלשתיין בתוניסיה". כותבת זו מזכירה את הספרות האנטישמית בצרפת ובאלג'יריה בשלהי המאה הקודמת דוגמת ספרו של דרומון "צרפת היהודית".
84. שם.
85. שם.
86. מח"ן, תיק 2793, "הערה" בנושא "השאלה הפלשתינית" מיום 18 במאי 1948.
87. שם.

88. מח"ן, תיק 2793, 31 במאי 1948, "הערה" בנושא "אנסי ציונות".
89. שם, "הערה" בנושא "מתנדבים יהודים ותוניסאים מוסלמים לפלשתיין", 5 בדצמבר 1947.
90. מח"ן, תיק 1871/1 משרד החוץ הצרפתי למושל הכללי בתוניסיה, 4 באוגוסט 1948. חוזר מספר IP-205 מטעם שירות המידע והעתונות של משרד החוץ הצרפתי.
91. סרייב, עמ' 71.